

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківська обласна рада
Головне управління освіти і науки
Харківської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

Волкова І.В., Масло О.В.

Українська мова. Морфологія

Харків – 2012

УДК 811.161.2

Автори: Волкова І.В., доцент, кандидат філологічних наук,
Масло О.В., кандидат філологічних наук.

Рецензенти: Хомік О.Є. – доцент кафедри української мови
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
доцент, к.філол.н.;

Черемська О.С. – завідувач кафедри українознавства та
мовної підготовки іноземних громадян Харківського
національного економічного університету, доцент, к.філол.н.

У навчально-методичному посібнику відповідно до програми курсу „Сучасна українська мова з практикумом” для студентів факультету початкової освіти запропоновано як лекційний матеріал, так і практичне його опрацювання, а також контрольні питання до кожного розділу. Використання посібника допоможе активізувати роботу студентів зі всебічного та глибокого вивчення морфологічних явищ української мови.

Схвалено на засіданні кафедри української та російської філології
Протокол № 8 від 5 березня 2012 року

Завідувач кафедри

І.В. Волкова

Затверджено на засіданні науково-методичної ради Харківської
гуманітарно-педагогічної академії

Протокол № 5 від 10 травня 2012 року

Голова науково-методичної ради

Харківської гуманітарно-педагогічної академії А.А. Харківська

ЗМІСТ

Передмова	4
1. Розподіл обсягу змістових модулів за видами занять	6
2. Предмет граматики української мови	9
3. Морфологія як розділ граматики	14
4. Іменні частини мови. Іменник як частина мови	24
5. Прикметник як частина мови	70
6. Числівник як частина мови: значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції	85
7. Займенник як частина мови	98
8. Дієслово як частина мови. Морфологічні ознаки, синтаксичні функції.	110
9. Дієприкметник як особлива форма дієслова. Дієслівні та прикметникові характеристики дієприкметників	141
10. Безособові форми на –но, -то	146
11. Дієприслівник як незмінювана форма дієслова: лексичне значення, морфологічні ознаки, особливості їх творення	150
12. Прислівник як частина мови	155
13. Службові частини мови, їх загальна характеристика	169
14. Прийменник, його особливості. Групи за походженням та морфологічним складом	169
15. Сполучники сурядності та підрядності	179
16. Частки, їх функції, групи за значенням	188
17. Зв'язка	196
18. Вигуки, їх ознаки та розряди	197
19. Звуконаслідувальні слова	200
Післямова	204
Список рекомендованої літератури	205

Передмова

Основною метою навчання рідної мови є забезпечення всебічної мовленнєвої компетенції. При цьому особливого значення набуває розгляд функціонування мовних одиниць на різних рівнях, у тому числі й на морфологічному.

Пропонований навчально-методичний посібник укладено відповідно до програми курсу "Сучасна українська мова з практикумом" для студентів факультету початкової освіти. Фрагмент цієї програми подано нижче.

Завдання посібника полягає в тому, щоб поглибити й закріпити у свідомості студентів набуті раніше знання про граматичну природу української мови, сформувати в майбутніх учителів творчий підхід до вивчення мовних явищ, виробити навички самостійної дослідницької роботи. Посібник містить як матеріали лекцій, так і практичні завдання, вправи, переляк питань до кожного розділу.

Оскільки практичні заняття з мови повинні бути спрямовані насамперед на вироблення в майбутнього вчителя навичок самостійної роботи над текстом, то в посібнику пропонуються як суцільні тексти, так і окремі речення для вправ, що добиралися з різножанрових творів української літератури.

Система завдань ґрунтується на принципі розгляду мови як цілісної структури, всі одиниці якої перебувають у складних системних зв'язках і відношеннях, тому при доборі вправ зверталась увага на їх проблемно-пошуковий, розвивальний характер. Виконання пропонованих завдань передбачає аналіз, спостереження за мовними явищами, нерідко потребує осмислення певних закономірностей і висновків тощо.

Використання пропонованої праці певною мірою допоможе активізувати роботу студентів зі всебічного та глибокого вивчення морфологічних явищ рідної мови.

Розподіл обсягу змістових модулів за видами занять

Залік-кред.	Змістов. мод.	Назва та зміст змістовного модулю	Розподіл часу за видами занять, год.				
			лк	лб	пз	срс	
							кз
5 семестр							
IV	11	Граматика. Морфологія	4			4	
		11.1 Предмет граматики української мови. Розділи граматики. Граматичне значення. Граматична форма. Основні способи вираження граматичних значень. Граматична категорія.	2			2	
		11.2 Морфологія як розділ граматики. Принципи виділення частин мови. Система частин мови в українській мові. Перехід одних частин мови в інші.	2			2	
	12	Іменні частини мови	8		20	13	
		12.1 Іменник як частина мови, його морфологічні ознаки та синтаксичні функції. Семантико-граматичні категорії іменника.	2		2	2	
	12.2. Граматичні категорії іменника.			2	1		
	12.3. Способи творення та правопис іменників.			2	1		

	<p>12.4. Прикметник як частина мови. Спільне й відмінне між прикметником та іменником. Синтаксичні функції прикметників. Лексико-граматичні групи. Ступені порівняння. Відмінювання прикметників. Способи творення та правопис прикметників.</p>	2	4 2 2 2	1 1 2	
	<p>12.5. Повні й короткі форми прикметників. Стягнені й нестягнені форми повних прикметників. Способи творення та правопис прикметників.</p>	2	2 2	1 2	Тест
	<p>12.6. Числівник як частина мови. Морфологічні ознаки. Особливості відмінювання. Синтаксичні функції числівника.</p>		2	2	
	<p>12.7. Способи творення та правопис числівників.</p>	2	2	1	
	<p>12.8. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням. Синтаксична функція. Відмінювання займенників.</p>		2	1	
	<p>12.9. Наголошення займенників. Способи творення та правопис займенників. Контрольна робота.</p>		2		К.р.
Загальна кількість за 5 семестр		12	28	19	

6 семестр					
13	Дієслово. Прислівник	6	10	10	
VII	13.1 Дієслово як частина мови. Морфологічні ознаки та синтаксичні функції дієслова. Форми дієслова. Дві основи дієслова.	2	2	2	тест
	13.2. Граматичні категорії дієслова.	2	2	2	
	13.3. Дієприкметник, дієприслівник, безособові форми дієслова на -но, -то.		2	2	
	13.4. Способи творення та правопис дієслів.		2	2	
	13.5. Прислівник. Його морфологічні ознаки та синтаксична роль. Розряди прислівників. Морфологічні типи прислівників, співвідносні з іншими частинами мови. Способи творення та правопис прислівників.	2	2	2	
14	Службові частини мови. Вигук	8	10	6	
	14.1 Прийменник як службова частина мови. Походження та правопис прийменників.	2	2	2	
	14.2 Сполучник як службова частина мови. Походження та правопис сполучників.	2	2	2	
	14.3 Частка як службова частина мови. Походження та правопис часток.	2	2	2	
	14.4 Вигук як особлива частина мови. Звуконаслідувальні слова.	2	2		
	Контрольна робота (за навчальним планом).		2		
Загальна кількість за 6 семестр		14	20	16	

УКРАЇНСЬКА МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА ПРО ЧАСТИНИ МОВИ.

Предмет граматики української мови

Термін *граматика* має два значення: 1) *учення* про граматичну будову мови; 2) те саме, що *граматична будова мови*.

Грамматична будова сучасної української літературної мови – це система форм слів і речень, що виникають на основі поєднання слів. Через це граматика поділяється на такі *розділи*: 1) морфеміку – *учення* про морфеми, про будову слів; 2) словотвір; 3) морфологію й 4) синтаксис.

Грамматика як учення про граматичну будову мови має організуючий характер, бо граматика складається з граматичних законів, правил, які дають нам рекомендації щодо того, як слід користуватися мовними одиницями: морфемами, щоб утворити слова; словами, щоб утворити з них словосполучення й речення; як потрібно змінювати слова, у якій формі й на якому місці в реченні слід ужити слово, щоб воно стало частиною речення. Отже, граматика є наукою про форми слів, типи словосполучень і речень.

Грамматика тісно пов'язана з *лексикологією*, *фонетикою* та ін. Зв'язок граматики з лексикологією виявляється в тому, що словниковий склад мови набуває значення для спілкування лише тоді, коли підпорядковується граматичним законам, завдяки яким кожне слово відповідним чином оформляється граматично, поєднуючись у словосполучення й речення.

Так, слова *написання, Оксана, про, думати, диктант* ніякої думки не виражають, у смислових і граматичних зв'язках не перебувають. Якщо ж кожне з них оформити граматично, то вони стають засобом вираження думки: *Оксана думає про написання диктанту*.

Речення складається зі слів, слова – зі звуків, які також є засобом утворення й вираження граматичних форм (*думати, думає, думають; диктант, диктанту, диктанти*), у цьому й полягає зв'язок граматики з **фонетикою**.

Грамматичне значення – це абстрагуюче значення, яке супроводжує лексичне значення слова й указує на різні відношення між словами. Наприклад, у реченні *Розквітне калина влітку, голуб злетить з-під стріх* (А.М.) не лише передається інформація про певну подію, а й указано, що суб'єкти дії (калина та голуб) є одиничними предметами (іменники *голуб* та *калина* вжито в однині), дія суб'єктів є завершеною (дієслова *розквітне* та *злетить* у доконаному виді) та відбудеться після моменту мовлення (дієслова вжито в майбутньому часі), а також дія є реальною (дієслова вжито в дійсному способі). Грамматичне значення організовує висловлювання, тобто робить його адекватним думці.

Грамматичне значення пов'язано з лексичним значенням. **Відмінності між лексичним і граматичним значенням** слова такі:

1) Лексичне значення є індивідуальним, яке вирізняє, відрізняє якийсь факт чи предмет дійсності з-поміж інших фактів чи предметів дійсності. Лексичне значення вказує на те, що відрізняє *стіл* від *вікна* – воно індивідуальне. Грамматичне – об'єднує слова у певні групи, указує на те спільне, що є в словах, наприклад:

іменники *стіл* та *вікно* вжито у називному відмінку однини, *на столах* та *на вікнах* ужито в місцевому відмінку множини.

Отже, граматичне значення носить груповий характер, а лексичне значення – індивідуальний.

2) Лексичне значення виражається усім звуковим комплексом. Граматичне – лише частиною звукового комплексу: *зошит* – *зошити* (тільки за допомогою закінчення). В окремих випадках граматичне значення може виражатися ще й допоміжним звуковим комплексом: *писати* – *буду писати* в майбутньому часі (за допомогою слова *буду*).

Правила й закони мови функціонують об'єктивно й визначають закономірності словозміни та поєднання слів у словосполучення й речення, а також зумовлені внутрішніми законами розвитку мови й виявляються у системі граматичних форм і граматичних категорій.

Граматичні значення виражаються різними граматичними формами. **Граматичні форми** – це різновиди того самого слова, відмінні між собою граматичними значеннями, наприклад: *дівчина* – *дівчата*, *дівчатам* – різняться числом і відмінками – це словоформи (а не нові слова!); словоформи *робити* – *робитиме*, *робив* – різняться особовими та часовими формами.

В одній граматичній формі може поєднуватися кілька граматичних значень, що належать до різних граматичних категорій, наприклад: у граматичній формі *в річці* спостерігаємо граматичні значення 1) жіночого роду, що належить до граматичної категорії роду, 2) однини, що належить до граматичної категорії числа, 3) місцевого відмінка, що належить до граматичної

категорії відмінка. Отже, граматичні форми – мовні способи вираження граматичних значень.

Основні способи вираження граматичних значень є такими:

Граматичне значення може виражатися різними граматичними засобами. Наприклад, граматичне значення майбутнього часу в дієсловах буває виражене за допомогою допоміжного дієслова або за допомогою суфікса (*буду вчити – вчит-иму, буду їсти – їст-иму*). Отже, способи вираження граматичних значень можуть бути **синтетичними** (коли граматичне значення поєднується з лексичним в одному слові, наприклад: *вчитиму, їстиму*) і **аналітичними** (коли лексичне і граматичне значення виражаються окремими словами, наприклад: *буду вчити, буду їсти*). Синтетичний спосіб вираження граматичних значень в українській мові переважає над аналітичним.

Основні засоби вираження граматичних значень такі:

1) Закінчення – найактивніша в усіх словоформах. Виражає граматичне значення відмінків, часів дієслова тощо: *сестр-а, сестр-и, сестр-і; весел-ий, весел-а, весел-і; пиш-у, пиш-еш, пиш-ете*.

2) Формотворчі суфікси, префікси: *перечитувати, ходила, ходив, синіший; сильніший – найсильніший, робити – зробити*.

3) Наголос: *ру́ки – руки́, сестри́ – сестрі́*.

4) Службові слова: *парті – Д.в., на парті – М.в.* Службові слова, як правило, є допоміжним засобом до закінчення.

5) Порядок слів. Розрізнення називного однини й знахідного однини: *Буття визначає свідомість – Свідомість визначає буття*. У першому реченні слово

буття вжито в називному відмінку й виконує функцію підмета, оскільки займає перше місце в реченні (за законами українського синтаксису підмет частіше передує іншим членам речення), а в другому реченні – перебуває у знахідному відмінку й виконує функцію додатка, оскільки вжите після підмета й присудка.

6) Чергування голосних звуків – це допоміжний засіб до інших (закінчення й наголосу): *вінести* – *віносити*, *вітерти* – *витирати*. Застосовується, в основному, у дієсловах доконаного/недоконаного виду.

7) чергування приголосних звуків також є допоміжним засобом: *руці* – *рука* – давальний відмінок; *на руці* – три мовні засоби: службове слово, чергування приголосного, закінчення.

8) Суплетивізм: *я* – *мене*. Зберігаючи те саме лексичне значення, суплетивізм вказує на інше граматичне значення: *ловити* – *пимати*, *поганий* – *гирший*.

9) Синтаксичний зв'язок: *Я люблю своє піаніно* – слово не відмінюється, але оскільки перебуває після підмета й присудка, то зрозуміло, що вжите в непрямому відмінку (знахідному) і є додатком.

Граматична категорія – найбільш абстрактне граматичне поняття, яке об'єднує низку співвідносних граматичних значень, що знаходять у мові своє певне формальне вираження. Вирізняємо граматичні категорії роду, числа, відмінка, ступенів порівняння прикметників, перехідності/неперехідності дієслова, способу, часу, стану, виду, особи. Уперше цей термін ужив мовознавець О.О. Потєбня.

Граматичні категорії показують відношення в найзагальнішому значенні між фактами дійсності. Наприклад: 1) категорія часу виражає відношення дії до

моменту мовлення про неї; 2) категорія способу дієслова виражає відношення дії до дійсності (способи дійсний, умовний, наказовий).

Категорія існує тільки тоді, коли містить у собі не менше 2-х граматичних значень. Наприклад, категорія числа має 2 значення: однини й множини. Якби в українській мові існувала лише множина або лише однина, ця категорія не існувала б.

Грамматичні категорії характерні лише для змінних частин мови: іменника, прикметника, займенника, числівника, дієслова.

Грамматична категорія – родове поняття, а граматичне значення – видове, наприклад: *парт-а* – флексія *-а* є показником граматичного значення називного відмінка і граматичної категорії відмінка; *парт-а* – *парт-ами* – флексія *-ами* є показником граматичного значення орудного відмінка множини й граматичних категорій відмінка й числа.

Морфологія як розділ граматики

Морфологія (від гр. *morphe* – *форма* і *logos* – *слово, учення*) – розділ граматики, який вивчає системи форм слова (тобто його парадигми), граматичні категорії форм, особливості будови (морфемний склад) слів і частини мови. У 18 столітті цей термін використовували тільки в природознавстві, лише в 19 столітті він набув поширення в мовознавстві.

Отже, основною одиницею морфології виступає слово. У морфології вивчаються такі граматичні особливості слова: його граматична будова, особливості змінювання і творення, вираження властивих слову граматичних (морфологічних) значень (роду, відмінка,

виду тощо). Таким чином, до **основних понять морфології** можна віднести словозміну, парадигму, словоформу.

Словозміна – процес творення словоформ. У більшості випадків словозміна матеріально виражена, наприклад, за допомогою закінчення: *добр-ий, добр-ого, тонк-а, тонк-ої*. У незмінюваних словах вона може бути нульовою: *какаду, маренго, беж, метро*.

Упорядкована сукупність усіх граматичних форм одного слова утворює його словозмінну **парадигму** (від гр. *παράδειγμα* – приклад, взірєць). Наприклад, відмінкова парадигма слова *піч* буде такою:

Н. <i>піч</i>	<i>печі</i>
Р. <i>печі</i>	<i>печей</i>
Д. <i>печі</i>	<i>печам</i>
З. <i>піч</i>	<i>печі</i>
Ор. <i>піччю</i>	<i>печами</i>
М. (у) <i>печі</i>	(у) <i>печах</i>
Кл. <i>пече</i>	<i>печі</i> .

Кожну з таких граматичних форм слова називають **словоформою**. З наведеного прикладу бачимо, що слово *піч* має 14 словоформ.

Отже, парадигма являє собою сукупність форм словозміни одного й того самого слова.

Парадигму мають лише змінювані слова. Так, змінювані іменники мають парадигму відмінювання, дієслова мають парадигму дієвідмінювання. Прислівник є незмінюваною частиною мови, тож не має жодної словозмінної парадигми.

Частини мови – це групи слів, об'єднаних 1) спільним лексичним значенням, 2) однаковими або схожими формальними ознаками і 3) однаковою роллю в реченні. Так, усі іменники об'єднані *спільним лексичним*

значенням предметності (називають предмет), дієслова – спільним лексичним значенням дії, а прикметники – ознаки. До *формальних ознак* іменника відносимо наявність категорій роду, відмінка, числа; дієсловам не притаманна категорія відмінка, натомість дієслова мають власну категорію часу, якої не має жодна інша частина мови; у числівників відсутня категорія числа. Дієслова в реченні частіше бувають присудками, іменники – підметами й додатками, прикметники – означеннями. Для дієслів не притаманно виконувати роль означення в реченні, на відміну від прикметника.

З огляду на це виділяють **повнозначні та службові частини мови**. Повнозначні характеризуються наявністю всіх трьох названих ознак. Службові ж певною мірою обмежені у виявленні цих ознак. Наприклад, їм не притаманна третя ознака – виконання ролі членів речення.

До повнозначних частин мови належать іменник, прикметник, дієслово, прислівник, числівник, займенник. До службових відносимо прийменники, сполучники, частки. Особливу частину мови становлять вигуки, що не належать ні до повнозначних, ні до службових слів.

У мовознавстві немає спільної думки щодо кількості частин мови. Деякі мовознавці (наприклад, В. Виноградов, С. Абакумов) вважають, що слід виділяти морфологічну групу **модальних слів**. До них мовознавці відносять слова і словосполучення, які вам відомі як вставні слова, наприклад: 1. Він це говорив, *мабуть*, спересердя. 2. *Як відомо*, серед учнів нашого класу багато відмінників.

Перехід одних частин мови в інші

Мова – це не застигле явище. У ній постійно відбуваються різні мовні процеси, у тому числі й перехід одних частин мови в інші. На цей перехід впливають синтаксичні зв'язки з іншими словами.

У сучасній українській мові відбуваються такі процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу:

- *субстантивізація* – перехід слів з інших частин мови в іменник, здебільшого з прикметників та дієприкметників: молода дівчина – прикметник, узяв молоду на руки – іменник; учительський портфель – прикметник, зайшов до учительської – іменник; німий, приголосний, п'яний, знайома, старенька.

- *ад'єктивізація* – перехід слів з інших частин мови в прикметник, здебільшого з дієприкметників: усміхнений, розхмарений. Такі прикметники часто походять з дієприкметників, які, у свою чергу, співвідносяться з неперехідними дієсловами на -ся: усміхати-ся, розхмарити-ся.

- *нумералізація* – перехід у числівник (найчастіше іменників): море справ, купа проблем. Як бачимо, у наведених словосполученнях виділені слова відповідають на числівникове питання *скільки?* ;

- *прономіналізація* – перехід інших частин мови в займенник: одна, а не дві дівчини – була одна (= сама) в кімнаті; тарілка ціла, а не бита – ціла (= уся) площа була заповнена людьми;

- *вербалізація* – перехід у дієслово: пташка пурх, замок клац, двері рп;

- *адвербіалізація* – перехід у прислівник: *настав двадцять перший вік – вік не розлюбить; перейшов на бік регіоналів – дерево впало набік;*

- *препозиціоналізація* – перехід у прийменник: *зачароване коло – сидіти коло вогню, вони були вже близько – зустрінемось близько першої години;*

- *кон'юнкціоналізація* – перехід у сполучник: *те, що (займенники), через (прийменник) – через те що (сполучник); той, що (займенники) - тому що (сполучник);*

партикуляція – перехід у частки: *це було просто зробити – просто я не вивчив; учив, тільки не вивчив – тільки він нам допоможе;*

інтер'єктивізація – перехід у вигук: *Лишенько!
Дурниці! Молодець! Цить!*

Говорячи про взаємоперехід частин мови, слід згадати про категорію стану – окрему групу слів, що поступово виокремилася з іменників, прислівників. **Категорія стану** – окрема частина мови, яка може передавати настрої, почуття людини, її ставлення до оточуючого, вміння, потреби.

Категорія стану не має свого морфологічного статусу – не має роду, числа, відмінка і т.д. Має лише синтаксичний статус. Різні частини мови можуть переходити у категорію стану, коли вони втрачають ознаки цих частин мови. Наприклад, ті прислівники, які перестають бути різними обставинами, перетворюються на присудки (прислівникові складені присудки – у школі вчили як іменні складені):

способу дії

Діти весело (присл.) сміялись. – Чогось мені весело (к.с.). Мабуть, тобі не буде так сумно (к.с.) сьогодні.

Іменники також можуть переходити в категорію стану: 1. *Жаль* (ім.) *давив серце дівчині*. – *Не жаль* (к.с.) *мені доріженьки, що тилом припала, а жаль* (к.с.) *мені дівчиноньки, що марно пропала* (Т.Ш.). 2. *Сором* (ім.) *змусив його змовчати*. – *Сором* (к.с.) *сліз, що ллються від безсилля* (Л.У.).

Процес переходу засвідчує складні й різноманітні зв'язки між частинами мови.

Вправи та завдання

1. *Випишіть ряди слів з однаковими граматичними значеннями.*

Зробити, робота, два, сумує, віддавши, віддасть, відданий, зробивши, зроблений, віддача, віддати, двійко, переробити, двоє, зробить, купить, купує.

2. *Наведіть приклади різних граматичних форм слів. Визначте способи їх вираження.*

Вишня, вишенька, мудрий, мудрішати, дитина, дитинство, дитинча, сипати, перешкоджати, будити, розбуджений.

3. *Визначте способи вираження граматичних значень слів.*

З р а з о к: високий – вищий – найвищий. Граматичне значення виражено за допомогою формотворчих суфіксів і префікса.

1. Добрий – добріший, найдобріший, стрибав – стрибала, ловити – спіймати, цуценя спіймало кошеня, хати – хаті. 2. Сестри – сестрі, річці – у річці, віносити – винісити, хороший – кращий, мудрість супроводжує старість, пекли – спекли, допомагав – допомагав би. 3. Зрозумів – зрозумів би, хустки – хусткі, ходив – виходив, парті – на парті, брати – узяти, дихати значить жити.

4. *Із поданого переліку слів випишіть граматичні форми одного і того ж слова. Згрупуйте словоформи і вкажіть, яка граматична категорія їх об'єднує.*

З р а з о к: Дзвін, дзвона, у дзвоні (ці словоформи об'єднує граматична категорія відмінка). Дзвони, на дзвонах (ці словоформи об'єднують граматичні категорії числа й відмінка). Дзвонив, дзвонитиме, буде дзвонити, дзвонить (ці словоформи об'єднує граматична категорія часу, особи). Дзвінкіший, більш дзвінкий (ці словоформи об'єднує граматична категорія ступеня порівняння).

1. Читав, читанка, читач, читачі, читача, чітанки, читанку, читанці, читала, читаю, читатиму. 2. Хід, ходи, ходив, сходження, ходіння, ходінням, сходженням, ходила, ходило, ходитиме, ходили, ходитимуть. 3. Хороший, кращий, важчий, важкого, гарного, важкому, хорошим, найкращий, важкій, важкі, хороші, хороших, кращав, кращала.

5. *Розподіліть слова за частинами мови, указавши, за якими ознаками ці слова належать до певної частини мови.*

I. Малий, розвиток, десятий, десяток, червоніти, дотепний, відплатити, другий, хороша, сміливість, прочитати, розвивати.

II. Холодно, мій, свій, четвірка, слово, острів, пекельно, все, учетверо, недолік, бігом, десятка.

6. *Визначте частини мови в текстах.*

I. Добриня зацікавив. Його штовхають на зраду! Пропонують владу і почесні за життя і свободу сотень рідних людей... Гм, а чого ж ти, власне, дивиєшся і обурюєшся, чого хотів від завойовників? Ти ж добре знаєш, що вони чинять так повсюди, де проходять: намагаються пересварити союзників, щоб легше знищити їх поодиночі, засилають вивідачів у ті міста і племена, які

хочуть підкорити, підмовляють і улещують обложених піддатися, а якщо вони не погоджуються, знаходять зрадників, які допомагають проникнути в городище чи в місто... Так, все це він знає, та все ж слова посла обурили його, і він гнівно відказав:

– Якщо Менгу-хан хоче взяти Княжу Гору, то хай візьме її сам – без моєї допомоги! І хай не шукає підлих шляхів, а, як чесний воїн, витягає шаблю і стає до відкритого бою! Воріт я не відчиню! І ніхто з нас не відчинить! Тут зрадників не було і не буде! Так і скажи Менгу-ханові і Жадігерові! А тепер – геть звідси! (Владимир Малик)

II. Вода світила на Дороша лагідністю, виколисувала милість до всього живого. З комишевої затоки випливла дика качка з каченятами, і вони шульпотіли собі та перекахкувалися, живлячись, чим дарувала природа, а Дорош шепотів: «Пливіть. Я вам нічого поганого не зроблю».

І коли стара качка закричала щось по-своєму і всі діти спливлися до купи та звели одне до одного дзьобики і загомоніли – Дорош відчув, як щось давонуло за горло. Може, то одвалився з душі камінь війни і захльоснуло його людською радістю, що стріляний, пропахлий смертями воїн потер рукою щемлячі очі над тихою пустельною рікою. «Ну, так я зовсім розкисну, – усміхнувся Дорош. – Мені потрібне тверде серце».

Він вийшов із комишів, як із зеленого храму, до якого ходив на сповідь. Там він залишив свою ніжність, і якщо він залишиться живим і повернеться – він візьме її назад у зеленого бога. (Григорій Тютюнник)

III. Не самі прибули дівчата над берег блискучої вночі ріки. Межи ними є й циганка Мавра. Пристроєна в якусь стару червону хустку, спущену недбало з голови, в

срібне давнє намисто на шиї і на грудях, з розпатланим волоссям, вона проходжується між дівчатами, мов марево.

Розвеселена дівочим балаканням та дарунками, якими привабили її зі сховку поміж себе, виспіває вона якісь чудні монотонні пісні, на рідній, лиш їй зрозумілій мові, і чогось вдоволена.

Нині захопила її, очевидно, струя живого життя молодіжі, і вона ніби відмолодніла сього вечора з ними. Зрештою, вона найбільше через Тетяну тут. Тетяні захотілося над рікою поворожити, а се було для неї те саме, що її власне бажання. Тому вона весела.

Вона відповідає голосно на всі допити дівочі, що раді би заглянути хоч на хвилиночку в зачинену перед ними будучину, і сміється весело. (О. Кобилянська)

7. До яких частин мови можуть належати слова? Доведіть свою думку, склавши з ними речення.

З р а з о к: Його сила (ім.) вражала. – Навколо була сила (числ.) грибів.

Словом, ходом, незнайомий, задуманий, все, недавнє, один, бач, галопом, навколишнє, старий, жаль, їздовий, цілий, скрип.

8. Запишіть кілька прикладів взаємопереходу частин мови.

9. Випишіть з речень модальні слова, зверніть увагу на розділові знаки при них.

1. Суворою лінією стоять в степу сторожові могили насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом... (Тют.) 2. Холодне сонце випливало з-за обрїю, і, значить, треба було припускати, що ми встигнемо зробити два загони (Хв.). 3. Та, власне, несподіванки тепер приносить кожний день (Ю. М.). 4. Ведмідь кружляв навколо пастки, тягнувся до

принади, але, очевидно, не зважувався торкнутися до неї (М. Т.). 5. Пилипко зірко дивився очима, щоб, бува, не збитись (А. Г.). 6. Може, вона співає, може, сміється, а може, зайшла від плачу (Коц.).

Питання для контролю

1. Які значення має термін «граматика»?
2. Що являє собою граматична будова сучасної української літературної мови?
3. Назвіть розділи граматики.
4. У чому полягає організуючий характер граматики як учення?
5. У чому полягає зв'язок граматики з лексикологією?
6. У чому полягає зв'язок граматики з фонетикою?
7. На що вказує граматичне значення слова?
8. У чому полягають відмінності між лексичним і граматичним значенням слова?
9. Чим виражаються граматичні значення?
10. Що таке граматична форма слова?
11. Назвіть засоби вираження граматичних значень. Наведіть приклади.
12. Що таке граматична категорія?
13. Яку найменшу кількість граматичних значень може мати граматична категорія?
14. Що вивчає морфологія?
15. Який процес називаємо словозміною?
16. Поясніть значення термінів «словоформа», «парадигма».
17. Які групи слів називаються частинами мови?
18. За яким принципом слова поділяють на повнозначні й службові?
19. Які слова належать до групи модальних?

20. Які процеси переходу з одних частин мови в інші відбуваються в українській мові?
21. Що являє собою категорія стану?
22. Підготуйте повідомлення «З історії вивчення частин мови».

ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ. Іменник як частина мови

Іменник – повнозначна частина мови, яка означає предметність в широкому розумінні й виражає його значення у граматичних категоріях роду, числа і відмінка. Предметністю (предметом) у граматиці називається все те, до чого можна поставити питання *хто?* або *що?*

Іменниками бувають назви речей, речовин, живих істот, організмів, фактів, подій, явищ, а також ознак, властивостей, дій, станів (*біг, розстріл, молотьба*).

На відміну від якостей і властивостей, які позначаються прикметниками, якості й властивості, які позначають іменники, характеризуються ознакою, абстрагованою від предмета: синє *небо* – ознака предмета, *небесна синь* – опredмечена ознака; *зелений гай* – ознака характеризує предмет, зелень *гаю* – опredмечена ознака. Іменник також може називати дію, абстраговану від діяча: *хід, малювання, виступ*.

Сам термін "іменник" уперше з'явився в 70-х рр. XIX ст. Його вжив О. Партицький.

У реченні найчастіше іменник буває підметом і додатком: *Добриня постійно відчував неясну тривогу і тугу, що гнітили його серце.* (В.Мал.)

Іменник часто виступає в ролі іменної частини іменникового складеного присудка: *Наймичкою тобі*

стану. Може бути частиною складеного присудка (який складається з 2 і більше частин мови): *Я там працювала вчителем*. Буває узгодженим означенням-прикладкою: *Горять її вогонь-слова* (П.У.). Може бути незгодженим означенням: *І пам'ятники з бронзи і граніту тобі поставив вдячний твій народ*.

Іменник може бути усіма видами обставини (місця, способу дії та ін.): *Улітку само серед дня* (коли?) *дурне ягня само забилося до річки* (куди?) *напитися водички* (Л.Г.). *Дівчина ходила* (яким способом?) *лебідкою*.

Іменник + прийменник часто бувають

1) обставиною причини: *З розпукки* (чому?) *матуся вронила сльозинку*. *Через свою неньку* (чому?) *нежонатий ходить*;

2) обставиною мети: *І Лев звелів кликнуть громаду* (з якою метою?) *на пораду* (Л.Г.);

3) обставиною умови: (за якої умови?) *Без вітру не родить жито*, (за якої умови?) *без вітру вода не шумить*.

Іноді іменник + сполучник виступають обставиною допустовості: *Діти наші одружились всупереч моєму бажанню*.

Семантико-граматичні категорії іменників

Власні й загальні назви. Власними назвами називаються іменники, які позначають власні найменування осіб або предметів: *Владислав* (ім'я), *Плутон* (планета), *"Березіль"* (журнал), *"Явір"* (ансамбль). Вони виділяють окремі предмети з ряду однорідних. Власні назви – це слова вторинного

творення. Власні назви не мають категорії числа, тобто не змінюються за числами (*Борисфен, Харків*).

Власні назви виражають значення предметності тільки формою однини (*Київ, Чугуїв*) або тільки формою множини (*Ромни, Чернівці, Черкаси*). У деяких випадках власні назви можуть змінюватися за числами: *Коцюбинський* (прізвище), *Коцюбинські* (назва роду), двадцять *Іванівок* (сіл з такою назвою).

Загальними називаються слова, що позначають низку однорідних предметів, істот: *хлопець, кошеня, школа*.

Особливість лексичного значення загальних назв у тому, що їм притаманне таке: 1) вони мають узагальнюючий характер, тобто називають предмет за його належністю до певної групи як носія ознак цієї групи; 2) мають понятійний характер; 3) більшість загальних назв має категорію числа: *стіл – столи, ліс – ліси*, хоч незначна частина загальних назв не має категорії числа і виражає предметність або формою тільки однини (*злагода, доброта, злість*), або формою тільки множини (*вибори, перегони, пологи*).

Важливим показником для розрізнення власних і загальних назв на письмі є написання першої літери: *злагода в сім'ї – печиво від "Злагоди"*.

Власними назвами виступають такі:

1. Прізвища, імена, по батькові, прізвиська, псевдоніми: *Франко Іван Якович, Прометей, Володимир Ясне Сонечко, Ярослав Мудрий, Сталін*.

2. Клички тварин: *кіт Сметанкин, собака Каштанка, пануга Кеша*.

3. Географічні, топографічні, територіально-адміністративні, астрономічні назви: *Карпати, Зелений Гай, Слобожанщина, Уран*.

4. Назви центральних установ і організацій: *Міністерство освіти і науки України, Кабінет Міністрів, Театр ляльок.*

5. Назви окремих високих посад: *Прем'єр Кабінету Міністрів України, Президент України.*

6. Назви визначних подій, революційних свят, історичних дат: *Паризька комуна, Полтавська битва, Сталінградська битва.*

7. Почесні звання: *лауреат Нобелівської премії.*

8. Назви книг, журналів, газет, видавництв, заводів, фабрик, закладів, пароплавів тощо: *роман «Місто», газета «Слово», журнал «Барвінок», видавництво «Ранок», завод «Світло шахтаря», теплотіод «Михайло Коцюбинський».*

Між власними й загальними іменниками нема постійної межі. Приналежність деяких іменників до розряду власних чи загальних назв визначається тільки в контексті. Так, омонімічні загальні назви *земля* (грунт), *орел* (птах), *сало* (продукт) можуть уживатися як власні назви: *Земля* (планета), *Орел* (місто), *Сало* (прізвище). До розряду загальних назв повністю перейшли власні назви, що є прізвищами вчених, винахідників, іменами яких названо відкриття, винаходи (*маузер, вольт, ом, ампер, дизель*), або власні назви, що є прізвищами деяких літературних героїв, історичних осіб та географічними назвами, іменами яких називають предмети, явища суспільного життя (*бостон, обломов, донжуан, ловелас*).

Написання власних назв

1. З великої літери пишуться індивідуальні імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська людей, назви дійових осіб байок, казок, драматичних творів: *Олександр Петрович Довженко, Пилип Орлик, Марко Вовчок, Зіновій-Богдан Хмельницький, Оноре де Бальзак, Мавка, Марія-Тереза, Івасик-Телесик*. З малої літери пишуться імена, які вживаються як загальні назви людей: *меценат, робінзон, донжуан*, назви одиниць фізичних величин, конкретних предметів, утворені від власних імен: *вольт, ампер, ом, дизель* (двигун), *рентген* (апарат, процедура), *максим* (кулемет), *френч* (одяг). Позначення одиниць фізичних величин, що походять від прізвищ учених, пишуться з великої літери: *A* – ампер, *H* – ньютон.

2. У прізвищах романського і германського походження та іменах артиклі, прийменники, частки *ван, да, дас, де, дель, дер, дю, ла, ле, фон* тощо пишуться з малої літери і окремо від інших складових частин: *Людвиг ван Бетховен, Леонардо да Вінчі, Лопе де Вега, фон дер Штольц*. Якщо в мові-оригіналі вони пишуться з великої літери, то таке написання зберігається і в українській мові: *Де Голль*. У арабських, тюркських та інших східних назвах осіб з великої літери пишеться початкова частка *Ібн*: *Ібн Сіна, Ібн Русте*. Частини власних імен *аль, аш, ас, ад, ель, ес, бей, бек, заде, зуль, паша, шах, огли, оглу* пишуться з малої літери, як правило, через дефіс: *аль-Біруні, Омар-аш-Шаріф, Ібрагім-бей, Ізмаїл-паша, Мелік-шах*.

4. Усі частини корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських, японських прізвищ та імен пишуться окремо і з великої літери: *Кім Ір Сен, Хо Ші Мін*.

5. З великої літери пишуться індивідуальні міфологічні та релігійні найменування: *Гермес, Молох, Ізіда, Ра, Горгона Медуза, Зевс, Магомет, Будда*. З малої літери пишуться індивідуальні назви, що вживаються як загальні (*аполлони і венери*), а також видові міфологічні назви (*русалка, муза, німфа, сирена*). З великої літери пишуться назви релігійних понять, свят і культових книг: *Бог (але боги), Господь, Богородиця, Божся Матір, Син Божий, Святий Дух, Великдень, Трійця, Апостол, Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир, Часослов*.

6. З великої літери пишуться назви найвищих державних посад: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний Прокурор України*. Назви посад, звань, учених ступенів пишуться з малої літери (*ректор, директор, декан, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки, член-кореспондент АН України, доктор наук, головний інженер*). Назви деяких посад (міністрів, послів, президентів академій) в офіційних документах для урочистості також можуть писатися з великої літери: *Міністр охорони здоров'я України, Посол Франції в Україні, Президент Національної Академії наук України*.

7. З великої літери пишуться присвійні прикметники, якщо вони виражають індивідуальну належність людині: *Вірин, Галин, Олексіїв, Петренків*. Присвійні прикметники, що входять до складу назв, які мають значення «пам'яті», «імені», також пишуться з великої літери: *Шевченківська премія, Франківська конференція, Шевченківські читання*. Присвійні прикметники пишуться з малої літери, якщо мають у своєму складі суфікс *-ськ-* чи входять до складу фразеологічних одиниць: *франківські вірші*,

шевченківський стиль, піфагорова теорема, авгієва стайня, сізіфова праця.

8. У спеціальній літературі з великої літери пишуться назви сортів рослин: *Рожевий налив* (яблука), *Чорнокорка рання* (вишні), *Лісова красуня* (груші), *Ренклюд* (сливи).

9. Із великої літери пишуться астрономічні назви: *Місяць, Земля, Венера, Сонце, Мала Ведмедиця, Чумацький Шлях.*

10. Назви частин світу у прямому значенні пишуться з малої літери: *схід, захід, північ, південь, південний захід, північний схід* тощо. Якщо ці назви входять до складу територіальних найменувань, то пишуться з великої літери: *Східна Україна, Західний регіон, Далекий Схід, країни Заходу, Південне Полісся, народи Крайньої Півночі.*

11. Назви морів, озер, річок, гір тощо, крім родових назв, які вживаються у прямому значенні, пишуться з великої літери: *Арктика, Ай-Петрі, Дністер, озеро Сиваш, водоспад Джурджуур, Скандинавський півострів, Північний полюс, Чорне море, Ясна Поляна.* Службові слова, що входять до складних географічних найменувань, пишуться з малої літери і відділяються дефісом: *Ростов-на-Дону, Ріо-де-Жанейро, Па-де-Кале, Франкфурт-на-Одері.*

12. У назвах геологічних і водних басейнів, родовищ корисних копалин неродові назви пишуться з великої літери: *Салтівське водосховище, Курська магнітна аномалія, Шебелинське родовище.*

13. У назвах вулиць, площ, парків, гаїв родові означення пишуться з малої літери: *вулиця Чернишевського, Миколаївська площа, майдан Незалежності, проспект Жуковського.* З малої літери

пишуться в назвах вулиць слова *узвіз, брід, яр, вал, ворота, міст: Харківський міст, Бурсацький узвіз, Саржин яр, Верхній вал.*

14. У назвах шляхів, залізниць, каналів, вокзалів, станцій, портів, пристаней тощо всі слова, крім родових, пишуться з великої літери: *Одеська автострада, Південний вокзал, Військово-Грузинська дорога, Південно-Західна залізниця, аеропорт Бориспіль (але бориспільський аеропорт), пристань Канів.*

15. З великої літери пишуться адміністративно-територіальні одиниці держави: *Черкаська область, Дергачівський район, Донбас, Придністров'я, Волинь.*

16. У назвах підприємств, музеїв тощо з великої літери пишеться тільки перше слово: *Мінська трикотажна фабрика «Олеся», Києво-Печерський історико-культурний заповідник.*

17. У назвах держав з великої літери пишеться кожне слово: *Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Російська Федерація, Французька Республіка,.*

18. У назвах міжнародних об'єднань, союзів держав, а також у назвах міжнародних організацій усі слова, крім родових, пишуться з великої літери: *Антанта, Скандинавські країни, країни Близького Сходу, Організація Об'єднаних Націй, Товариство Червоного Хреста й Червоного Півмісяця (але східні регіони, південні країни).*

19. З великої літери пишуться неофіційні назви держав, міст, одиниць територіального поділу інших географічних об'єктів: *Верховина, Бессарабія, Прикарпаття, Полтавщина, Поділля, Західна Європа, Борисфен (Дніпро), Лівобережна Україна.*

20. У назвах міністерств та їх головних управлінь, а також у повних найменуваннях інших центральних установ і організацій з великої літери пишеться тільки перше слово: *Міністерство освіти і науки України, Міністерство оборони, Національний банк України, Генеральна прокуратура України, Харківська міська рада, Київський район міста Харкова, Державна автоінспекція України, Театр юного глядача.*

21. Назви частин, відділів, секторів, інших підрозділів установ та організацій пишуться з малої літери: *кафедра української мови, планово-економічний відділ заводу «Електроважмаши».*

22. У назвах історичних епох, періодів, подій, революцій, народних повстань, рухів, селянських війн, знаменних дат тощо з великої літери пишеться перше слово: *Відродження (Ренесанс), Коліївщина, Столітня війна, Паризька комуна, Брестський мир, Вітчизняна війна 1812 року.*

Загальні назви історичних подій, епох, геологічних періодів пишуться з малої літери: *хрестові походи, середньовічна культура, петриківський розпис, неоліт.*

23. У назвах з'їздів, конференцій, сесій, пленумів, засідань, президій, конгресів тощо з великої літери пишуться тільки слова на зразок *всесвітній, міжнародний, перший, другий* тощо: *Всесвітній конгрес українців, XI Міжнародний з'їзд славистів, X Міжнародна науково-практична конференція, Всеукраїнське історико-філологічне товариство.*

24. Назви документів, якщо їм не передує родове слово, що стоїть поза назвою (статут, інструкція тощо), не беруть у лапки й пишуть з великої літери: *Декларація прав людини, Декрет про мир, Договір про*

нерозповсюдження ядерної зброї,
військовослужбовця.

Статут

25. У назвах творів літератури, мистецтва, наукових праць з великої літери пишеться перше слово: роман *«Горить свіча»*, п'єса *«Руфін і Прісілла»*, опера *«Запорожець за Дунаєм»*, балет *«Лебедине озеро»*, журнал *«Дивослово»*, газета *«Освіта»*.

36. Умовні індивідуальні найменування кораблів, поїздів, літаків, автомобілів тощо, а також марки машин беруться в лапки й починаються з великої літери: авіалайнер *«Боїнг»*, корабель *«Грузія»*, поїзд *«Столичний експрес»*, автомобілі *«Опель»*, *«Жигулі»*, *«Шкода»*, *«Мазда»*. Серійні позначення машин у вигляді ініціальних абревіатур (часто у сполученні з номерами) пишуться з великої літери: *Як-40*, *Ту-154*, *МАЗ-500*, *Су-27*.

Назви істот і неістот. Іменники поділяються на дві групи: **назви істот** і **назви неістот**. Іменники – назви істот відповідають на питання хто? к о г о? к о м у? і т. д., а іменники – назви неістот відповідають на питання що? чо го? чо му? і т. д.

Категорія істот і неістот охоплює іменники з конкретним значенням (абстрактне: *знання*, *сила* – неістоти). До назв істот належать назви людей і тварин (*третьокласник*, *деркач*), решта іменників є назвами неістот.

Грамаітичне поняття істот не цілком збігається з уявленням про живе у природі. Так, назви сукупності осіб (*гурт*, *загін*, *натовп*), назви мікроорганізмів (*бактерія*, *мікроб*) у грамаітиці належать до назв неістот. Навпаки, до назв істот зараховують різні міфологічні назви (*чорт*, *відьма*, *Перун*), назви померлих (*небіжчик*,

покійник, мрець – бо колись був істотою).
Лялька – істота, бо зроблена за зразком істоти.

Назви істот і неістот розрізняються граматично – збігом чи незбігом деяких відмінкових форм. У назвах осіб чоловічого роду (крім іменників на *-а, -я*: *Саша, тесля*) збігаються форми знахідного і родового відмінків: *бачу друга, друзів – немає друга, друзів; бачу брата, братів – немає брата, братів*. У назвах осіб жіночого, середнього і спільного родів лише у множині знахідний і родовий відмінки формально однакові: *побачив подруг, дівчаток, сиріт – немає подруг, дівчаток, сиріт*. В однині вони різні: *побачив подругу, дівчатко, сироту – немає подруги, дівчатка, сироти*.

У назвах неістот у множині збігаються форми знахідного і називного відмінків: *видніються будинки – бачу будинки, світяться лампи – бачу лампи, згадуються моря – згадую моря*. В іменниках чоловічого і середнього роду цей збіг простежується і у формах однини: *видніється будинок – бачу будинок, згадується море – згадую море* (але: *світиться лампа – бачу лампу – жін.р.*).

У розмовному мовленні назви неістот нерідко можуть паралельно вживатися у формах знахідного й родового відмінків: *одягти светрик (светрика), плац (плаца); співати пісні (пісень)*, а назви тварин у формі множини мають знахідний відмінок, що збігається з називним: *пасти корів (корови), телят (телята), овець (вівці)*. Тут старіша форма відходить на задній план.

Для того, щоб зрозуміти, чи маємо назву істоти, треба порівняти з.в. однини з формою р.в. однини. Якщо вони збігаються, то перед нами істота: *немає таргана – бачу таргана – істота; немає корона – бачу корона –*

істота; *немає мікроба, бактерії – побачив мікроба і мікроб, бактерій і бактерії* – між істотою і неістотою.

Якщо іменник жіночого роду, то для визначення істоти/неістоти вживається з.в. множини:

Немає тополь – бачу тополі – немає збігу з.в. і р.в., значить неістота;

Немає небіжщиць – бачу небіжщиць – істота.

Конкретні й абстрактні назви. Слова, що позначають назви, співвідносні з конкретними речами, властивостями, діями, називаються **конкретними**. Іменники з конкретним значенням виражають поняття, в яких передається те, що людина пізнає за допомогою своїх органів чуття: *море, берег, потяг, небо, будинок, долина*; назви часових понять: *день, година, тиждень, століття*; імена людей – *Олексій, Наталя*; географічні назви – *Великий Бурлук, Крим, Дергачі, Тростянець*; назви установ, заводів, фабрик, журналів, газет, кораблів, художніх творів, ансамблів, хорів тощо – *«Конті», «Світоч», «Мотор-Січ», «Арарат», «Сапераві», «Тополя», «Калина», «Ятрань»*.

Слова, які позначають назви процесів, ознак, властивостей, що не належать до якихось конкретних предметів і мисляться поза зв'язком з ними, називаються **абстрактними** (від лат. – відтягнення, відвернення). Це іменники на позначення якостей, властивостей, дій, які людина не сприймає безпосередньо органами чуття: *розум, щирість, учення, доброта, щастя*.

Абстрактні іменники часто мають книжні суфікси - *ість, -ств(о), -цтв(о), -зтв(о), -от(а), -нн(я), -тт(я), -изм, -ізм, -оц(і)* та ін.: *якість, щедрість, мистецтво, убозтво, суспільство, охота, широта, вміння, взяття, туризм, модернізм, хитроці, лестоці*. Більшість із них уживається тільки в однині (*боротьба, кількість, атеїзм,*

гнів, милість, любов), деякі в однині й множині (*мрія – мрії, хвороба – хвороби, праця – праці*) або лише в множині (*пустощі, прикрощі, канікули, дебати, фінанси, кошти, лінощі, пестощі*).

Абстрактні іменники можуть ставати конкретними, а конкретні – переходити в абстрактні: *вогонь* – конкретна назва, *вогонь революції, вогонь війни* – абстрактна назва.

Отже, іменник дає змогу мислити предметно й тоді, коли конкретного предмета немає. Слова на позначення абстрактних понять набувають усіх тих властивостей, що й слова, які називають конкретні предмети.

Категорія збірності. Іменники, що означають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як ціле, називаються **збірними**: *молодь, дівтора, коріння, листя, гарбузиння, бадилля, жіноцтво, докторантура*. Найчастіше таку сукупність створюють назви істот, рослин та ін. Вони не мають форми множини, через те що виражають об'єднання багатьох предметів, які не підлягають лічбі. Проте в них є рід і словозміна, їх легко розпізнати за суфіксами *-ств(о)/-цтв(о)/: студентство, птаство, парубоцтво, козацтво; -н(я): вороння, коріння, насіння, мурашня; -инн(я)/-овинн(я): ластовиння, кукурудзиння, картоплиння; -в(а): мушва, мишва, братва, мужва; -от(а): голота, кіннота, піхота, парубота; -ин(а)/-овин(а): озимина, городина, садовина; -ник/-няк: чагарник, сосняк, осичняк; -сч(а): стареча, малеча; -і(я): братія, адміністрація; -ик(а)/-ік(а): символіка, геральдика, проблематика, синоніміка; -арій: розарій, гербарій, інструментарій; -іан(а): Франкіана, Шевченкіана*. Деякі збірні іменники утворилися без суфіксів: *хмиз, юнь, молодь*.

Отже, збірні іменники відзначаються відсутністю множинної парадигми.

Іменники, які піддаються лічбі, мають форми однини й множини, до збірних не належать: *група, загін, рій, ліс, полк, народ, ряд, армія, табун, зграя, комісія, череда, стадо, команда, ансамбль, трупа, екіпаж, ескадрілья, рота, дивізія, артилерія, колектив, контингент* та ін. Як бачимо, залежно від контексту деякі іменники можуть набувати чи втрачати категорію збірності: *сосняк, розарій* та ін. Якщо йдеться про предмети, які можна порахувати, то слово не є збірною назвою: *У розаріях Нікітського ботанічного саду можна побачити дивовижні троянди. Навколо села було кілька сосняків.* Тут відповідні іменники стоять у множині, отже їх можна порахувати. Маємо збірну назву в такому контексті: *Я побував у розарії. Відпочивали у сосняку.*

Категорія речовинності. Іменники, які позначають однорідну за своїм складом речовину з ознакою цілого, що підлягає виміру, а не лічбі, називаються речовинними. Це такі назви:

- 1) зернові культури – *горох, рис, пшениця, просо, кукурудза, ячмінь, гречка;*
- 2) овочі, ягоди – *капуста, цибуля, картопля, ожина, бузина, агрус;*
- 3) харчові продукти – *кава, борошно, цукор, мед, чай, солодоці, дріжджі;*
- 4) ліки – *нурофен, анальгін, цитрамон, оспамокс;*
- 5) тканини – *шовк, батист, ситець, льон;*
- 6) будівельні матеріали – *вапно, цемент, цегла, граніт, бетон, глина, пісок, гіпс, асфальт;*
- 7) корисні копалини, ґрунти, мінерали, хімічні елементи і сполуки – *метан, чавун, земля, янтар, золото, кисень, радій, азот, вугілля, нафта, водень, глей.*

Важливою граматичною ознакою цих іменників є те, що вони вживаються переважно в однині. Семантичні

зміщення дозволяють утворити форми множини від однини, але такі іменники означають окремі типи, види або сорти речовини (*хліба, пшениці, гречки, піски, води, сталі, соки*). Деякі іменники вживаються тільки в множині, хоч види й типи в них відсутні: *вершки, дріжджі, висівки, духи, дрова, макарони*.

Граматичні категорії іменника. Рід відмінюваних і невідмінюваних іменників

Граматична категорія роду іменника виявляється в тому, що кожен з іменників, вживаних в однині, належить до одного з трьох родів: чоловічого, жіночого або середнього: *льон, Андрій, батько; мати, перлина, любов; сонце, просо, курча*. Отже, рід іменника визначається за формою однини: *шумлять гаї* – іменник *гаї* в однині чоловічого роду; *зустріли дівчат* – іменник *дівчина* в однині жіночого роду; *розкинулись села* – *село* в однині середнього роду. Якщо іменник вживається лише у множині, то він граматичного роду не має: *двері, жнива, пологи, вершки*.

Рід визначається переважно закінченням. До чоловічого роду належать іменники, які у початковій формі мають нульове закінчення і чисту основу на приголосний (*двір, клен, стіжок, українець, Дністер*), поодинокі іменники із закінченням *-о* (*Дніпро*).

До жіночого роду належать іменники, які в початковій формі мають закінчення *-а (-я)* або чисту основу на приголосний: *кума, бджола, матерія, Анастасія; радість, роль, путь*.

Іменники середнього роду в початковій формі мають закінчення *-о, -е, -а(я)*: *сонце, небо, зубило, плече, сховище, почуття, ягня*.

Іменники з твердим приголосним у кінці основи належать переважно до чоловічого роду (*богомаз, ясен, стяг*), із м'яким – до жіночого (*міль, сіль, паморозь*). Визначенню роду іменників сприяють закінчення непрямих відмінків. Порівняйте:

	чол. р.	жін. р.		серед. р.
Н.	<i>журавель</i>	<i>мідь</i>	<i>знанн-я</i>	<i>ім'я</i>
Р.	<i>журавл-я</i>	<i>мід-і</i>	<i>знанн-я</i>	<i>ім-ен-і</i>
Д.	<i>журавл-ю, -еві</i>	<i>мід-і</i>	<i>знанн-ю</i>	<i>ім-ен-і</i>
З.	<i>журавл-я</i>	<i>мідь</i>	<i>знанн-я</i>	<i>ім'-я</i>
О.	<i>журавл-ем</i>	<i>мідд-ю</i>	<i>знанн-ям</i>	<i>ім-ен-ем</i> <i>ім'-ям</i>
М.	<i>(у) журавл-і</i>	<i>мід-і</i>	<i>знанн-і</i>	<i>ім-ен-і</i>
Кл.	<i>журавл-ю</i>			

Множинні іменники позбавлені категорії роду: *двері, іменини, обійми, парфуми*.

Окрему групу становлять іменники **спільного роду** – такі загальні і власні назви, рід яких визначається лише в контексті (лише у зв'язку з іншими словами в реченні чи словосполученні, тобто синтаксичним способом). Коли однозвучний іменник є назвою особи чоловічої й жіночої статі, то рід таких іменників визначаємо за словом, що має виразні родові ознаки: *прийшов лікар – прийшла лікар, малий Женя – мала Женя, робила Саша – робив Саша; нероба, плакса, єхида, непосида, недоторка, роззява, причепа, нездара, сердега*.

Іменники, які називають малих віком тварин, належать до середнього роду без розрізнення статі: *цуценя, котеня, лоша, курча, порося*; в іменниках

середнього роду *хлоп'я*, *дівча* належність до статі виражається коренем слова.

Рід іменників – імен, прізвищ визначається за статтю їх носія. Отже, імена *Лука*, *Ілля*, *Михайло*, *Мина* – іменники чоловічого роду; *Ганна*, *Оксана*, *Мадлен*, *Маргарет*, *Любов*, *Ірина* – іменники жіночого роду. Носіями прізвищ на зразок *Лисенко*, *Рожко*, *Бортник*, *Корнійчук* можуть бути й чоловіки, й жінки. Рід таких іменників визначається за контекстом, у конкретній ситуації: *немає Лариси Рожко*, *немає Леоніда Рожка*; *віддати Анастасії Корнійчук* – *віддати Іванові Корнійчуку*.

Невідмінювані назви рік є іменниками жіночого роду: *ріка Хуанхе*, *ріка Міссурі*. Невідмінювані назви міст – середнього роду: *місто Туапсе*, *місто Батумі*.

Особливості роду іменників–назв осіб за професією, званням тощо. У іменниках – назвах професій, посад, звань зберігається форма чоловічого роду для називання особи чоловіка й жінки: *учитель*, *інженер*, *друкар*, *машиніст*, *водій*, *математик*, *фізик*, *ректор*, *директор*, *керівник* та ін. У професійному та офіційно-діловому мовленні такі іменники мають чоловічий рід. Порівняйте: *талановитий учений-філолог Алла Сващенко* і *великий учений Михайло Ломоносов*, *виступала провідний науковий співробітник Розанова* і *доповідав педагог Лебедев*. Деякі з таких іменників за допомогою суфіксів *-к*, *-иц-*, *-иц-*, *-иц-* можуть утворювати співвідносні форми жіночого роду, що вживаються в усіх мовних стилях, крім наукового й офіційно-ділового: *вихователь* – *вихователька*, *працівник* – *працівниця*, *аудитор* – *аудиторка*, *директор* – *директриса*. У розмовному стилі на позначення особи жіночої статі за родом заняття, званням, посадою та

дружини відповідної особи поширені форми *агрономша, бібліотекарша, професорша, лікарша* і подібні, вони вживаються також у художній літературі, виступаючи мовним засобом характеристики героя твору, проте не є нормою літературної мови. Тож не можна, роблячи офіційну доповідь, говорити *вчителька Іванова*, слід вживати лише *учитель Іванова*.

Для назв деяких тварин, птахів, риб уживається форма або чоловічого, або жіночого роду без розмежування біологічної статі: *ягуар, горобець, сом, короп* (чол. р.), *оса, пантера, посмітюшка, бабка, муха* (жін. р.).

Граматичний **рід невідмінюваних іменників** іншомовного походження – загальних назв визначається залежно від того, кого чи що вони називають: якщо такі іменники називають особу чоловічої статі, то належать до чоловічого роду (*аташе, мсьє*); якщо називають особу жіночої статі, то є іменниками жіночого роду (*фрау, мадемуазель, Мерелін*); іменники – назви неістот належать до середнього роду (*таксі, комюніке, депо, метро, пюре, фойє*). Граматичний рід незмінних іменників іншомовного походження – власних назв визначається на основі відповідної загальної назви: *Дубаї, Тбілісі* (місто – середнього роду), *Саки* (курорт – чоловічого роду), *Ай-Петрі* (гора – жіночого роду), *По* (ріка – жіночого роду).

Рід невідмінюваних абрєвіатур визначається за стрижневим словом: *ООН* – організація – жіночого роду, *АТ* – товариство – середнього роду.

Стилістичні особливості іменників середнього і спільного роду. Іменники середнього роду можуть мати суфікси згрубілості: *ножище, бабисько, дівчисько*. Це обмежує сферу їх уживання розмовною мовою. Іменники спільного роду здебільшого емоційно забарвлені і є

ознакою розмовної, фамільярної мови: *підлиза, слуга, незграба, варивода, волоцюга*.

Категорія числа, її значення та граматичні засоби вираження

Граматична категорія числа виражає кількісний вияв позначеного самим іменником. Це самостійна лексико-граматична категорія. Усі іменники, крім незмінюваних типу *метро, кашне, міні*, розрізняють два граматичні числа - однину і множину або лише однини чи множини.

Однина вживається для позначення однієї речі, предмета чи неподільної сукупності: *яблуко, мороз, вітер, птах, птаство, молоко, гречка*. Форму множини мають іменники, що називають два і більше однакові предмети або окремий предмет парної чи складної будови: *пароплави, сливи, тварини, вила, двері, обценьки*. Якщо іменник змінюється за числами (*клас – класи*), то форма однини означає один предмет, а форма множини – будь-яку кількість предметів починаючи з двох.

Поняття однини і множини у граматиці та логіці не завжди збігається. Так, лише в однині вживаються іменники, які називають сукупність однорідних предметів, істот (*комашня, листя, учнівство*) чи масу речовини (*олія, гречка, пашниця*). Форма множини вживається не тільки для позначення кількох предметів (*дівчата, портфелі, школи*), а й для називання окремої речі, одного предмета (*подайте мені ножиці; зайшла в сіни*). Водночас одні й ті самі іменники вживаються й на позначення кількох предметів або великої кількості їх (*І бабусині, і сусідчині вагани виявились міцними; Хлопчики каталися на гринджолятах*).

Тільки у **формі однини вживаються**: а) іменники з абстрактним значенням: назви ознак (*завзяття*), дій (*переповідання*), станів (*розквіт*), емоцій (*жаль*), ідейних напрямів (*комунізм*), суспільних течій (*анархія*); б) збірні іменники: *учнівство, молодь, бадилля, комахня*; в) іменники зі значенням речовини: *залізо, пісок, сало, малина, гречка, цукор, оцет*. Такі іменники набувають множинної форми, якщо означають різні сорти певної речовини: *хліба* – злакові рослини, *хліби* – випечений продукт; г) власні імена, більшість географічних назв: *Василь, Інна, Харків*.

Іменниками у **формах тільки множини виступають**: а) географічні назви типу: *Моринці, Прилуки, Черкаси, Ромни*; б) парні предмети: *лещата, двері, ворота*; в) назви речовини, матеріалу в сукупності (*дріжджі, вершки, висівки, помії*); г) сукупності грошових сум: *гроші, фінанси, кошти*; д) тривалі проміжки часу: *канікули, жнива*; е) назви повторюваних чи багатоактних дій, процесів, ігор: *мандри, вибори, відносини, пологи, піжмурки*; є) звичаї, обряди: *хрестини, оглядини, входини*; ж) емоції, переживання: *заздрощі, хитрощі, радощі*.

Більшість іменників української мови є такими, що мають співвідносні форми однини й множини: *квітка – квіти, гай – гаї, теля – телята*.

Грамматичним виявом форм однини / множини є система відмінкових закінчень, різна для кожного числа. Порівняйте: *збудували будинок, паркан – збудували будинки, паркани; перечитали книгу, повість – перечитали книги, повісті*. Іноді зі зміною числа змінюється й місце наголосу (*приємна пісня –приємні пісні, прочитана книжка – прочитані книжки*). Також можемо спостерігати чергування звуків: *безсонна ніч –*

безсонні ночі, мій друг – мої друзі. У деяких іменниках форма числа виражається закінченням та урізанням основи: *харків'янин* – *харків'яни*, *поселянин* – *поселяни*.

Число невідмінюваних іменників виражається синтаксично – поєднанням з іншими словами: *красивий какаду – красиві какаду, купила кашпо – переставила всі кашпо.*

Стилістичні особливості форм числа іменників.

Деякі іменники, що вживаються лише в множині, обмежені у вживанні: *радоці, гордоці, заздроці, завидки*. Вони притаманні лише розмовному стилю. В інших функціональних стилях такі слова не вживаються.

У розмовному стилі вживаються деякі іменники однини і множини, що походять від власних назв: *донжуани, ловелас*.

У художній літературі можна зустріти архаїчні (застарілі) форми множини: *Я пас телята за селом (Т.Ш.).*

Граматична категорія відмінка

Відмінок – словозмінна граматична категорія іменника, якою виражається те чи інше його відношення (просторове, часове, цільове та ін.) до інших слів у словосполученні й реченні.

В українській мові сім відмінків, кожний з яких відповідає на певне питання: називний – хто? що?, родовий – кого? ч о г о?, давальний – кому? чому?, знахідний – кого? що?, орудний – ким? чим?, місцевий – на кому? на чому?, кличний, у формі якого виступає найменування особи, до якої звертаємось (донедавна використовувався термін «клична форма»). Кличний

відмінок має або своє окреме закінчення, або закінчення, яке збігається із закінченням називного відмінка. Іменник у кличному відмінку виступає не членом речення, а звертанням.

Граматично відмінок **оформляється** за допомогою закінчень (*матір*□, *матер*□, *матір*□ю), закінчень і прийменників (у *матер*□) або тільки синтаксичним зв'язком з іншими словами: *красиве метро* (значення називного чи знахідного відмінка), *милюся метро* (значення орудного відмінка).

Іменник може мати менше відмінкових форм, ніж є відмінків, оскільки деякі з них виражають різні відмінки однаковим звуковим складом. Наприклад, іменник *ніч* в однині має чотири відмінкові форми: *ніч, ночі, нічю, ноче* – форма *ночі* співвідносна з трьома відмінковими формами множини: *ночей, ночам, у ночах*, тобто в родовому, давальному й місцевому відмінках однини вживаються однозвучні форми, але вони виражають різне значення.

Деякі іменники в одному відмінку можуть мати паралельно два різні закінчення: *передати ректору* і *ректорові* (давальний відмінок однини), *підійти до стола* і *до столу* (родовий відмінок однини), *ходити по лісу* і *по лісі* (місцевий однини). Такі відмінкові форми є синонімічними.

Називний відмінок зветься **прямим**. Це вихідна, початкова форма назви предмета. Називний відмінок становить назву суб'єкта, тобто виконавця певної дії. Іменник у називному відмінку виступає в реченні підметом, іменною частиною складеного присудка, прикладкою. Інші відмінки називаються **непрямими**. Вони мають свої значення і форми вираження. Кожен відмінок має кілька значень, і, навпаки, деякі значення

різних відмінків збігаються. У вираженні значень відмінків важливу роль відіграють прийменники.

Кожний відмінок може виражати кілька значень, зокрема такі:

називний називає виконавця дії (*учитель розповідає, квітка пахне*), ознаку, яка приписується предметові (*Наша дитина – радість*). Цей відмінок може вживатися зі сполучниками *як, мов, неначе, мов* у порівняльних зворотах: *Дівчина була гарна, мов весна*;

родовий називає предмет, на який спрямована дія (*придбати квартиру, співати пісню*), виконавця дії (*доповідь керівника, вихід артистів*), належність (*робота учениці, портфель тата*); місце дії, її напрямок (*вийшли з міста, прилетів із Харкова*), час (*робили до травня*), мету (*прибув для роботи*); призначення предмета (*зошит для розрахунків*);

давальний називає особу, предмет, на який спрямовано дію (*віддайте вчителю, допоможі матері*);

знахідний називає прямий об'єкт дії (*пишу твір, навчаю дітей*), час дії (*з'явився під ранок*), причину (*прийшли через необхідність, захворів через негоду*), напрям, кінцевий пункт дії, її мету (*вийшли на стадіон, піднялись на гору*);

орудний називає виконавця дії у пасивних зворотах (*речення, написане учнем*), знаряддя дії (*думати головою, гребти граблями*), місце дії (*просуватися шляхом, іти селом*), час дії (*заходила ранками*), спосіб виконання дії (*дістатися повітрям, вимовляти з акцентом*);

місцевий відмінок називає місце дії (*була в школі, на роботі*), час дії (*конвалії квітнуть у травні*);

кличний відмінок називає особу, до якої звертається мовець, тому форму його мають іменники –

назви істот (*Олегу, зупинись; Пані Ірино, скажіть-но; псаку, не гарчи*); від іменників – назв неістот він утворюється, якщо вони набувають властивостей істот, тобто у випадках персоніфікації (*дозрівай, колосе; течі, річенько*).

Грамаітичне значення відмінка виражається також порядком слів у реченні: *Родючість ґрунту визначає врожай і Врожай визначає родючість ґрунту* (форми іменників у називному і знахідному відмінках, що звучать однаково, залежать від препозиції чи постпозиції стосовно пояснюваного слова, синтаксичного зв'язку із цим словом: препозитивний іменник має форму називного відмінка і є підметом, постпозитивний – знахідного й виконує роль додатка).

У мові існує низка **незмінюваних іменників**, що не змінюють своїх закінчень ні за відмінками, ні за числами, тому не поділяються на відміни. Їх поділяємо на такі групи:

1. Жіночі прізвища на **-о**, жіночі прізвища на приголосний: віддати *Петренко Ользі, Іваньо Тетяні, Вребенець Оксані, Убийвовк Тамарі*.

2. Прізвища на **-их, -ово, -аго** в кінці відкритої основи: *Сєдих Віктора, Сєдих Олени, Дурново Степана, Дурново Алли, Живаго Володимира, Живаго Наталки*.

3. Загальні назви іншомовного походження, що в кінці відкритої основи мають **-е (-є), -і (-ї), -о, -у**, та з **-а** з попереднім голосним: *фойє, журі, Марокко, авеню, ампула, боа*.

4. Більшість жіночих імен іншомовного походження на приголосний: *Скарлетт, Мерелін, Катрін*. Деякі іншомовні імена на голосний: *Кортні, Уїтні, Ромі*.

5. Множинні власні назви: *Мальдіви, Фіджі*.

6. Власні та деякі загальні аббревіатури: *ООН, завфермою, МАГАТЕ.*

Словозміна іменників

Сукупність відмінкових форм іменника становить його парадигму.

Усі змінювані іменники за характером закінчень у називному відмінку однини поділяються на **чотири відміни**: до **першої** належать іменники чоловічого, жіночого і спільного роду із закінченням *-а, -я*: *лампа, Ілля, плакса*; до **другої** відміни належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та *-о* і середнього роду з закінченням *-о, -е, -я*, крім тих, що в непрямих відмінках набувають суфіксів *-ат, -ят, -ен*: *прибуток, Карпо, плече, золото, курчатко, латаття, знамення*; до **третьої** відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням: *скатерть, любов, ніч* та іменник *мати*; до **четвертої** відміни належать іменники середнього роду з закінченням *-а, -я*, що при відмінюванні набувають суфіксів *-ат, -ят, -ен*: *курча, ім'я, немовля, кошеня*.

До відмін не належать незмінювані іменники: *метро, Мадлен, Наталі, СБУ, какаду, завкафедри*; множинні іменники: *Фіджі, перегони, мемуари*; субстантивовані прикметники й дієприкметники: *викладацька, черговий, учений* (бо відмінюються як прикметники).

Пригадайте особливості словозміни іменників, користуючись поданими таблицями.

Відмінювання іменників І відміни

Відмін- нок	Іменники твердої групи (з основою на твердий, крім шиплячого) приголосний і закінченням -а , у тому числі жіночі імена по батькові	Іменники м'якої групи (з основою на м'який приголосний і графічним закінченням -я)	Іменники мішаної групи (з основою на шиплячий приголосний і закінченням на -а)		
Однина					
Н.	<i>рама</i>	<i>Іллівна</i>	<i>диня</i>	<i>мрія</i>	<i>чаша</i>
Р.	<i>рами</i>	<i>Іллівни</i>	<i>дині</i>	<i>мрії</i>	<i>чаші</i>
Д.	<i>рамі</i>	<i>Іллівні</i>	<i>дині</i>	<i>мрії</i>	<i>чаші</i>
З.	<i>раму</i>	<i>Іллівну</i>	<i>диню</i>	<i>мрію</i>	<i>чашу</i>
О.	<i>рамою</i>	<i>Іллівною</i>	<i>динею</i>	<i>мрією</i>	<i>чашею</i>
М.	<i>(на) рамі</i>	<i>Іллівні</i>	<i>дині</i>	<i>мрії</i>	<i>чаші</i>
Кл.	<i>рамо</i>	<i>Іллівно</i>	<i>дине</i>	<i>мріє</i>	<i>чаше</i>
Множина					
Н.	<i>рами</i>		<i>дині</i>	<i>мрії</i>	<i>чаші</i>
Р.	<i>рам</i>		<i>динь</i>	<i>мрій</i>	<i>чаш</i>
Д.	<i>рамам</i>		<i>диням</i>	<i>мріям</i>	<i>чашам</i>
З.	<i>рами</i>		<i>дині</i>	<i>мрії</i>	<i>чаші</i>
О.	<i>Рамами</i>		<i>динями</i>	<i>мріями</i>	<i>чашами</i>
М.	<i>(на) рамах</i>		<i>динях</i>	<i>мріях</i>	<i>чашах</i>
Кл.	<i>рами</i>		<i>дині</i>	<i>мрії</i>	<i>чаші</i>

Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду

Від- мінок	Іменники твердої групи (з чистою основою на твердий нешиплячий приголосний із закінченням -о , а також більшість іменників на [р])	Іменники м'якої групи (з чистою основою на м'який приголосний; із суфіксами -ар, -ир і наголосом на закінченні у непрямих відмінках множини)	Іменники мішаної групи (з чистою основою на шиплячий приголосний; із ненаголошеним суфіксом -яр , що називають людей за родом занять)
Однина			
Н. Р. Д. З. О. М. Кл.	<i>дядько сад</i> <i>дядька саду</i> <i>дядькові, саду,</i> <i>дядьку садові</i> <i>дядька сад</i> <i>дядьком садом</i> <i>(на) дядькові, (у) саду</i> <i>(на) дядьку</i>	<i>водограї кобзар</i> <i>водограю кобзаря</i> <i>водограю, кобзареві,</i> <i>водограєві кобзарю</i> <i>водограї кобзаря</i> <i>водограєм кобзарем</i> <i>(у) водограї,</i> <i>(на) водограю,</i> <i>(у) кобзарі,</i> <i>(на) кобзареві</i>	<i>пляж газетяр</i> <i>пляжу газетяра</i> <i>пляжу, газетяреві,</i> <i>пляжєві газетяру</i> <i>пляж газетяра</i> <i>пляжем газетярем</i> <i>(по)пляжу,</i> <i>(на) пляжі</i> <i>(на) газетяреві,</i> <i>газетярі,</i> <i>газетяру</i> <i>пляжу газетяре</i>
Множина			
Н. Р. Д. З. О. М. Кл.	<i>дядьки сади</i> <i>дядьків садів</i> <i>дядькам, садам,</i> <i>дядьків сади</i> <i>дядьками садами</i> <i>(на) дядьках, (у) садах</i>	<i>водограї кобзарі</i> <i>водограїв кобзарів</i> <i>водограям кобзарям</i> <i>водограї кобзарів</i> <i>водограями</i> <i>кобзарями</i> <i>(у) водограях</i> <i>(на) кобзарях</i> <i>водограї кобзарі</i>	<i>пляжі газетярі</i> <i>пляжів газетярів</i> <i>пляжам газетярям</i> <i>пляжі газетярів</i> <i>пляжами газетярями</i> <i>(по)пляжах, (на) газет</i> <i>ярях</i> <i>пляжі газетярі</i>

Відмінювання іменників II відміни середнього роду

Від- мі- нок	Іменники твердої групи (із закінченням <i>-о</i>)		Іменники м'якої групи (із закінченням <i>-е</i> не після шиплячого, <i>-я</i>)		Іменники мішаної групи (із закінченням <i>-е</i> після шиплячого)	
	однина	множина	однина	множина	однина	мно- жина
Н.	<i>дитятко</i>	<i>дитятка</i>	<i>море знання</i>	<i>моря знання</i>	<i>плече</i>	<i>плечі</i>
Р.	<i>дитятка</i>	<i>дитяток</i>	<i>моря знання</i>	<i>морів знань</i>	<i>плеча</i>	<i>плечей, пліч</i>
Д.	<i>дитяткові, дитятку</i>	<i>дитяткам</i>	<i>морю знання</i>	<i>морям знанням</i>	<i>плечу</i>	<i>пле- чам</i>
З.	<i>дитятка</i>	<i>дитяток</i>	<i>море знання</i>	<i>моря знання</i>	<i>плече</i>	<i>плечі</i>
О.	<i>дитятком</i>	<i>дитятками</i>	<i>морем знанням</i>	<i>морями знаннями</i>	<i>плечем</i>	<i>плечи- ма</i>
М.	<i>(на) дитят- кові, дитятку</i>	<i>(на) дитят- (на)ках,</i>	<i>(у)морі, знанні, морю</i>	<i>(у) (по) (на) морях (на) знаннях</i>	<i>(на) пле- чі</i>	<i>(на) плечах</i>
Кл.	<i>дитятку</i>	<i>дитятка</i>	<i>море</i>	<i>моря</i>		

У родовому відмінку однини в залежності від семантики іменники чоловічого роду мають закінчення *-а* (*-я*) та *-у* (*-ю*). Обидва закінчення можуть приймати іменники *мосту – моста, плоту – плота*.

Закінчення <i>а (-я)</i> мають іменники, які означають	Закінчення <i>-у (-ю)</i> мають іменники, які означають		
Назви істот, персоніфікованих предметів і явищ	<i>керівника, учителя, будівельника, коня, зайця, снігура, Анатолія, Мороза, Вітра</i>	Назви речовини, маси, матеріалу	<i>піску, медку, воску, граніту, ґрунту, асфальту, ситцю, але хліба, вівса</i>
Назви конкретних предметів, що мають обидві форми числа	<i>документа, зошита, воза, баклажана, огірка</i>	Назви збірних понять	<i>колективу, гурту, рою, хору, загалу, вишняку, полину</i>
Назви міри довжини, ваги, часу, числові і грошові назви	<i>метра, акра, гектара, грама, центнера, тижня, місяця, понеділка, дня, місяця, п'ятка, карбованця (але року)</i>	Назви приміщення, будівлі	<i>Замку, коридору, універмагу, поверху, залу, але переважно з наголосом на закінченні вживається <i>а (-я)</i>: гаража, погребя, млина, куреня</i>
Наукові і технічні терміни й поняття, що означають конкретні предмети, геометричні фігури, їх частини,	<i>атома, сегмента, синуса, квадрата, трикутника, радіуса, відмінка, чисельника, кута, карниза, портика, але складу, роду, виду, стану, способу, синтаксису</i>	Більша частина назв місця, простору	<i>майдану, яру, байраку (але майданчика, ярка, бо це зменшені форма на -к)</i>

елементи будови, а також українські суфіксальні терміни, рідше – безсуфіксні			
Назви населених пунктів, назви річок із наголосом на останньому складі в родовому відмінку	<i>Харкова, Києва, Канева, Нікополя, Мічигана</i> (штат США), але <i>Кривого Рогу, Зеленого Гаю. Іртиші́а, Дніпрá, Псла́, Дінця́, Сивашá</i>	Назви установ, організацій	<i>клубу, військкомату, інституту, штабу</i>
Назви машин і їх деталей	<i>пори́ня, дизеля́, мотора́, автомобі́ля</i>	Назви явищ природи, почуттів	<i>снігу́, вітру́, граду́, грому́, страху́, жалю́</i>
		Абстрактні назви (зокрема назви процесів, станів, властивостей, ознак, ігор, танців та ін.)	<i>Гармидеру́, родоводу́, прогону́, галасу́, екзамену́, достатку́, крику́, конфлікту́, принципу́, вальсу́, тенісу́, ремонту́, групи́ (але стрибка́, ривка́, стусана́, гопака́, козака́)</i>
		Терміни іншомовного походження, що мають значення	<i>Електролізу́, ферменту́, імпульсу́, діапазону́, стилю́, сюжету́</i>

		фізичних або хімічних процесів, літературо-знавчі терміни	
		Переважає більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот) та префіксальних іменників	<i>водогону, рукопису, живопису, прибутку, побуту, усміху</i>
		Назви річок, озер, гір, островів, півостровів, країн, областей та ін.	<i>Єнісею, Дону, Мічигану (озеро), Криму, Алтаю, Паміру, Сибіру, Китаю</i>

Форми іменників орудного відмінка.

Місцевий відмінок з прийменниками на позначення руху у просторі

В українській мові відмінки іменників і прийменників взаємно доповнюють одні одних. Сполучення відмінкових форм із прийменниками створює складну систему взаємозв'язків між словами. Так, орудний відмінок в українській мові може вживатися з прийменником і без прийменника на означення руху в просторі: *дістатися літаком (а не на літаку), простувати берегом річки (а не по березу), літати над землею.*

Місцевий відмінок завжди вживається лише з прийменниками (*на, у*), деякі іменники чоловічого роду в

цьому відмінку мають паралельні форми: *на братові, на браті*. У літературному мовленні перевага надається першій словоформі (*на братові*). Для уникнення збігу однакових форм слів паралельні форми слід чергувати: *На Тимкові була смушева шапка, чисті чоботи, білосніжна сорочка. На Тимку не часто побачиш таке*. Місцевий відмінок також може мати значення руху у просторі: *Літаки сновигали в небі*.

Відмінювання іменників III відміни

Відмі- нок	Однина			
Н.	<i>подорож</i>	<i>жовч</i>	<i>Мати</i>	<i>галузь</i>
Р.	<i>подорожі</i>	<i>жовчі</i>	<i>Матері</i>	<i>галузі</i>
Д.	<i>подорожі</i>	<i>жовчі</i>	<i>Матері</i>	<i>галузі</i>
З.	<i>подорож</i>	<i>жовч</i>	<i>Матір</i>	<i>галузь</i>
О.	<i>подорожжю</i>	<i>жовчю</i>	<i>матір'ю</i>	<i>галуззю</i>
М.	<i>(на) подорожі</i>	<i>(на) жовчі</i>	<i>(у) матері</i>	<i>(у) галузі</i>
Кл.	<i>подороже</i>		<i>Мати</i>	<i>галузе</i>

Відмі- нок	Множина	
Н.	<i>подорожі</i>	<i>Матері</i>
Р.	<i>подорожей</i>	<i>матерів</i>
Д.	<i>подорожам</i>	<i>Матерям</i>
З.	<i>подорожі</i>	<i>Матерів</i>
О.	<i>подорожами</i>	<i>Матерями</i>
М.	<i>(у) подорожі</i>	<i>(на) матерях</i>
Кл.	<i>подорожі</i>	<i>Матері</i>

Відмінювання іменників IV відміни

Відмі- нок	Однина		
Н.	<i>курча</i>	<i>маля</i>	<i>Ім. 'я</i>
Р.	<i>курчати</i>	<i>маляти</i>	<i>Імені</i>
Д.	<i>курчати</i>	<i>маляті</i>	<i>Імені</i>
З.	<i>курча</i>	<i>маля</i>	<i>ім'я</i>
О.	<i>курчам</i>	<i>малям</i>	<i>ім'ям</i>
М.	<i>(на) курчати</i>	<i>(на) маляті</i>	<i>(у) імені</i>
Кл.	<i>курча</i>	<i>маля</i>	

Відмі- нок	Множина		
Н.	<i>курчата</i>	<i>малята</i>	<i>імена</i>
Р.	<i>курчат</i>	<i>малят</i>	<i>імен</i>
Д.	<i>курчатам</i>	<i>малятам</i>	<i>іменам</i>
З.	<i>курчат</i>	<i>малят</i>	<i>імена</i>
О.	<i>курчатами</i>	<i>малятами</i>	<i>іменами</i>
М.	<i>(на) курчатах</i>	<i>(на) малятах</i>	<i>(у) іменах</i>
Кл.	<i>курчата</i>	<i>Малята</i>	

Відмінювання іменників,
що вживаються лише в множині

Н.	<i>сани</i>	<i>радоці</i>	<i>коноплі</i>	<i>ворота</i>
Р.	<i>саней</i>	<i>радоців</i>	<i>конопель</i>	<i>воріт</i>
Д.	<i>саням</i>	<i>радоцям</i>	<i>коноплям</i>	<i>воротам</i>
З.	<i>сани</i>	<i>радоці</i>	<i>коноплі</i>	<i>ворота</i>
О.	<i>санями,</i> <i>саньми</i>	<i>радоцями</i>	<i>коноплями</i>	<i>воротами,</i> <i>ворітьми</i>
М.	<i>(на) санях</i>	<i>(на) radoцях</i>	<i>(на) коноплях</i>	<i>(на) воротах</i>
Кл.	<i>сани</i>	<i>радоці</i>	<i>коноплі</i>	<i>ворота</i>

**Відмінювання іменників,
що мають форму прикметників**

Н.	<i>Сміла</i>	<i>майбутнє</i>	<i>черговий</i>	<i>чергові</i>
Р.	<i>Сміли</i>	<i>майбутнього</i>	<i>чергового</i>	<i>чергових</i>
Д.	<i>Смілі</i>	<i>майбутньому</i>	<i>черговому</i>	<i>черговим</i>
З.	<i>Смілу</i>	<i>майбутнє</i>	<i>чергового</i>	<i>чергових</i>
О.	<i>Смілою</i>	<i>майбутнім</i>	<i>черговим</i>	<i>черговим</i>
М.	<i>(у) Смілі</i>	<i>(у) майбут- ньому</i>	<i>(на) черговому</i>	<i>и (на) чер-</i>
Кл.	<i>Сміло</i>	<i>майбутнє</i>	<i>черговий</i>	<i>гових чергові</i>

**Відмінювання власних особових назв,
складних слів, прізвищ, імен та по батькові**

Прізвища іменникового типу відмінюються за зразком іменників відповідної відміни, а прізвища прикметникового типу мають закінчення прикметників чоловічого чи жіночого роду твердої чи м'якої групи: *Кірса – Кірсі Степанові, Кірсі Юлії; Пробийголова – Пробийголови Віктору, Пробийголови Олені, Волков – Волкову Юрієві – Волковій Аллі.*

Жіночі прізвища на приголосний та *-о* не відмінюються: *зошити Катрич Тетяни, Стефанюк Світлани, Стасів Алли, Бей Валентини, Давичо Ольги, Тіто Марії, Петренко Наталі, Бузько Ірини.* Чоловічі ж прізвища такого типу відмінюємо: *зошити хлопців Катрича Іллі, Стефанюка Івана, Стасева Володимира, Бея Антона, Давича Олега, Тіта Макара, Петренка Юрія, Бузька Ігоря.*

У давальному відмінку однини чоловічі прізвища (крім на *-ов, -ев, -єв, -ів, -їв, -ин, -ін, -їн* та на голосний) мають подвійні форми: *віддати Петренку – Петренкові, Іваню – Іваньові, Лебедю – Лебедєві, Гнатюкові – Гнатюку*; але *Петров – Петрову* (один варіант закінчення).

Українські чоловічі та жіночі імена на *-а, -я* відмінюються як іменники I відміни: *Ілля – немає Іллі – бачу Іллю; Лариса – немає Лариси – бачу Ларису*. Кінцеві основи *з, к, х* у жіночих іменах у давальному та місцевому відмінках перед закінченням *-і* змінюються на *з, ц, с*: *Паланга – Паланзі, Наталка – Наталці, Явдоха – Явдосі*.

Деякі імена мають паралельні форми відмінювання. Так, ім'я *Лев* у родовому відмінку має форми *Лева* і *Льва*, у давальному *Лєвоі* і *Львоі* та ін. У кличному відмінку ім'я *Олег* приймає словоформу *Олегу* або *Олеже*. Слід пам'ятати, що *Олеже* притаманна розмовному стилю. В офіційно-діловому слід вживати *Олегу*: *Вельмишановний Олегу Михайловичу, запрошуємо Вас на урочистості з нагоди 50-ліття нашого навчальногозакладу*.

Жіночі імена, що закінчуються на приголосний, відмінюються як іменники IV відміни: *Любов – Любові, Адель – Аделі*. Від таких імен множина практично не утворюється. Нагадаємо, що більша частина іншомовних жіночих імен на приголосний не відмінюється: *Долорес, Мадлен, Тесс*.

Складні імена та прізвища можуть писатися через дефіс: *Марія-Тереза, Квітка-Основ'яненко, Нечуй-Левицький*. При відмінюванні вони змінюють обидві частини: *Марії-Терезі, Квітці-Основ'яненку, Нечуєві-Левицькому*.

Порушення норм відмінювання іменників у художньому мовленні. Іноді в художній літературі можна зустріти незвичні словоформи іменників, які не подано правописом: *Старий олімпійський єзуїте! З медовими річми сховайсь (І. Котл.); Скільки я осів поламав або Розсипала стрічки по столі, застеленому білою скатертею (І. Н.-Л.).* Такі форми слів є архаїчними (застарілими) і сучасними мовцями не живляються.

Іноді такі форми можуть виконувати певну стилістичну роль: *Засіяні горем, кровію політи (Т.Ш.)* Тут архаїчна форма орудного відмінка сприяє створенню відтінку урочистості.

Схема морфологічного розбору іменника

1. Записати іменник і слово, з яким він пов'язаний. Визначити частину мови, початкову форму.
2. Власна чи загальна назва.
3. Назва істоти чи неістоти.
4. Конкретна чи абстрактна назва.
5. Наявність чи відсутність категорії збірності.
6. Наявність чи відсутність категорії речовинності.
7. Рід.
8. Число.
9. Відмінок.
10. Відміна. Група відмінювання (для I і II).
11. Синтаксична функція.

Вправи та завдання

1. *Знайдіть іменники, визначте їх синтаксичну роль.*

I. Другого дня була неділя. В суді не було ніякого діла, тож доктор Рафалович спав трохи довше, спочиваючи

по труді. Була вже восьма. Звішені штори готелевого вікна пропускали лагідне червонясте світло. Євгеній тільки що прокинувся, простягнувся, позіхнув і смакував розкіш безжурного спокою. Попід його вікнами туркотіли вози, здалека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього залізничного поїзда, що саме о тій годині виходив до Львова. Але все се не докучало молодому адвокатові, здавна привичному до міського шуму. Навпаки, вся ся музика многолюдного, рухливого міста, особливо в деякім віддаленні, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття якоїсь повноти буття, якоїсь любої домашності, подібне до чуття того чоловіка, що з лісової самоти вернув додому на лоно многолюдної та говіркої сім'ї.

І. Франко

II. Окрилена надіями, я поїхала до Києва. Зупинилася маминих родичів, котрі мене не відразу впізнали. Пам'ятали ж малою, хворобливою, плаксивою. Ні, тепер я вже була зовсім інша, та ще й не «бідна родичка», як колись. Навпаки, становище наше різко змінилося.

Тітка Валентина все ще була моложава й ставна якась ніби законсервована. Вже без погорди розпитувала про батьків, зауважила, що рада за батька, бо «нарешті вибився в люди». Але не втрималася, аби не шпигнути про маму:

– Ні, я б не змогла отак все життя їздити за чоловіком по п'ятах. Вона ж його і на один день нікуди від себе не відпускала.

Я вже розуміла, що то в ній говорить звичайна жіноча заздрість, бо вона втратила останню надію на повернення дядька Аркадія. Я вірила, що вона його

ніколи про по не просила, але, видно, довго сподівалася: повернеться якщо не до неї, то до дочки.

Л. Письменна

2. *Доберіть і запишіть іменники кожної семантичної групи.*

Назви людей: а) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми, прізвиська; б) за родинними стосунками; в) за родом заняття, фахом; г) за посадою; д) за місцем проживання; е) за національністю; є) за характером стосунків.

Назви істот: а) свійських тварин; б) звірів; в) риб; г) птахів; д) комах.

Назви рослин: а) дерев; б) кущів; в) квітів; г) трав; д) овочів; е) ягід.

Назви предметів: а) предметів побуту; б) канцелярського, навчального приладдя, навчальних посібників; в) будівель, їх частин; г) знарядь праці; е) механізмів, їх частин.

Назви речовин: а) харчових продуктів, б) будівельних матеріалів, в) ліків.

Назви явищ природи; абстрактних понять: а) почуттів, психічних і фізичних станів; б) опредметнених якостей, властивостей, ознак; в) опредметнених дій.

Назви числових понять;

Назви установ, організацій, підприємств.

Наукові терміни: а) математичні; б) лінгвістичні; в) економічні.

3. *Випишіть окремо іменники – назви істот і неістот.*

Скажу тобі: коли бажаєш, щоб син твій охоче й безпомилково виконував свої обов'язки, мусиш сприяти

йому під час вибору звання, відповідно до його якостей. Сто спорідненостей – сто звань, а всі почесні, як законні.

Хіба не знаєш, що маєтність – від чесно виконаних обов'язків, а не обов'язки від маєтності залежать? Чи не бачиш, що низьке звання часто віднаходить маєтність, а високе – губить?

Не дивись, хто вище і хто нижче, хто видніше і незнатніше, багатше і убогіше, але дивись на те, що з тобою споріднене. Вже ми казали, що без спорідненості все ніщо...

Коли володар маєтків живе щасливо, не тому він щасливий, що володіє ними: щастя до маєтків не прив'язане.

Коли казати про володіння за спорідненістю, слід розуміти і види всіх зовнішностей. Зовнішнє те, що лежить поза людиною: ґрунт, рід, чин тощо. Шукай, що хочеш, але не загуби світу. Шляхетний список лежить поза тобою, а ти поза ним цілком можеш бути щасливий. Він без світу ніщо, а світ без нього – щось, без чого не можна бути щасливим і в едемському раю.

(Г. Сковорода)

4. Подані іменники запишіть у три стовпчики:

а) назва предмета; б) назва ознаки; в) назва дії.

Переїмання, стрибання, одночасність, синь, бездоріжжя, плавник, гольчастість, голодування, тренування, безплідність, грайливість, рішучість, в'язання.

5. Поясніть написання слів з великої чи малої літери.

І. Леся Українка, Володимир Великий, Франко, реглан, макінтош, Геркулес, Перун, авгієві стайні,

ахіллесова п'ята, шевченківські повісті, Шевченківська конференція, комета Галлея, Тунгуський метеорит, Земля, Нептун, земля, місяць, Кримський півострів, Пуща Водиця, дніпровські кручі, Південний Буг, південні степи, народи Сходу, Прикарпаття, Буковина, Західна Європа, західний бік будинку, Південний берег Криму, Азійський континент, Черкащина, Міністерство охорони здоров'я, міністерства і відомства України, південні райони, Давня Греція, Галицько-Волинське князівство, Зимовий палац, Софійський собор, Золоті ворота, проспект Леніна, Бурсацький узвіз, вулиця Космонавтів, бульвар Юр'єва.

II. Північний Морський шлях, станція метро «Держпром», пристань Трипілля, парламент, конгрес, ансамбль пісні й танцю імені Павла Вірського, Причорномор'я, Львівщина, Шебелинське газове родовище, «Слобідський край», гетьман Іван Мазепа, повість «Тіні забутих предків», журнал «Дивослово», Сумська вулиця, Софіївський парк, Франкфурт-на-Майні, Великий піст, Пилипівка.

6. *Напишіть правильно.*

антарктика, антарктичний центр, арктичний і антарктичний науково-дослідний інститут, асканія-нова, асоціація національних олімпійських комітетів Європи, віце-президент національної академії наук України, турецький, автобус ікарус, цукерки вечірній київ, сливи ренклод, яблуня білий налив, піфагорова теорема, харківські музеї, езопівська мова, байки езопа, епоха відродження, відродження старих традицій, трипільська культура, харківський художній музей, північний полюс, поляна квасова.

7. *Перепишіть, замінюючи, де потрібно, малу літеру на велику. Обґрунтуйте написання.*

(г)азета «літературна Україна», (п)ереяслав-
(х)мельницький, (б)іла (ц)ерква, (к)арпатські (с)анаторії,
(ч)орноморські (б)ереги, Данило (г)алицький,
(п)рокрустове (л)оже, (р)іздво, (р)іздвяні свята,
(п)алеозойська (е)ра, (і)сторія (с)тародавнього (р)иму,
(в)улиці (с)тарого (р)иму, (т)овариство (о)б'єднаних
(у)країнських (к)анадців, (х)арківський (о)перний (т)еатр,
(в)идавництво «(р)анок», (п)івденні (с)тепи, (л)ітопис
(с)самовидця, (х)ерсонські кавуни.

8. I. *Напишіть твір про своє село (селище, місто). У творі вкажіть: а) точну назву; б) поблизу яких великих населених пунктів, залізниць, автомагістралей тощо воно розташоване; в) офіційні і неофіційні назви в ньому (вулиці, кутки, назви ландшафту, водних об'єктів тощо); г) назви адміністративних установ, навчальних закладів, промислових підприємств тощо; д) відомих людей села, району, області; е) історичні події, пов'язані з вашим населеним пунктом?*

II. *Відредагуйте свій твір згідно з вимогами а) офіційно-ділового стилю; б) наукового стилю.*

9. *Визначте рід іменників.*

I. Настрій, Рабле, КВВ, батько, ніжність, телятко, ріка По, штат Колорадо, Різдво, незнайко, харчі, депо, какаду, бацище, внз, курорт Сочі, староста, охолодження.

II. Киянка, батенько, сукня, суміш, ХСЗШ, малятко, ріка Донець, шимпанзе, плакса, директор, канікули, плем'я, озеро Мічиган, Дніпро, задавака, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, місто Поті, матір, собака, Сосюра.

10. *Перекладіть українською мовою слова. Порівняйте родову приналежність.*

Боль, накипь, дробь, носок, Сибирь, корь, рукопись, живопись, запись, підпись, путь, собака, чулок, кофе, заїнька, пляно, мел, мебель, продажa, достоїнство, тюль.

11. *Згадайте і запишіть українські відповідники до іншомовних слів і навпаки.*

Фінал, голкіпер, пенальті, експорт, дискусія, імітація, фестиваль, відсоток, фаворит, диференціація, спектакль, дефект, горизонт, директива, феодалізм, поєдинок, уподібнення, сухоти, вершина (твору), спір, азбука, наголос, заборона.

12. *Розподіліть іменники на три групи: 1) іменники, що мають обидві форми числа; 2) іменники, що вживаються лише в однині; 3) іменники, що вживаються тільки у множині.*

Коріння, дрімота, вода, анальгін, ясла, пильність, праця, Бразилія, шкарпетки, нога, обценьки, боротьба, Анди, вино, сік, прикрість, доля, іменини, цибуля, надія, сум, п'яльці, колосся, часник, різниця, харчі, заєць, межа, пійло, висівки, огірок, канікули, кров, свіжість, окріп, жнива, солома, косовиця, кури, ідеалізм, їжа, граблі, сажа, пісок, чари, злість, гуси, камінь, двері, Істра, крам, уста, чорнобривці, лестощі, школа, гринджоли.

13. *Визначте число й відмінок іменників та їх синтаксичну роль.*

А життя поспішало. Воно не хотіло чекати, не дарувало жодного прогаяного дня, не прощало невміння. Мов неблаганний суддя, відбирало день за днем, відбирало назавжди, не повертаючи назад жодної хвилини.

Даруючи радість, не забувало вжалити пекучим докором: – І сьогодні ти не зуміла того, задля чого живеш. То коли ж? Гляди ж не запізнися. Гірко буде, озирнувшись назад, збагнути: розтратила, розгубила себе по дрібницях на

вузьких стежинках, бо забракло сили знайти свій, єдино вірний шлях. Тільки свій.

А може, немає його, цього справжнього, єдиного? Може, звичайне, буденне, без зльоту і без пошуків – тільки воно й існує? Може, нічого іншого й не потрібно?

«Ні, – захищалася Галина, – неправда! Я шукатиму, поки не знайду».

(Л. Письменна)

14. *Поставте іменники у початковій формі, згрупуйте їх за відмінами, поясніть, які іменники до відмін не належать.*

Старост, громадян, груші, тімені, черговий, чарам, гущі, осей, сімей, зілля, дівчата, Вакулі, пуш, викладацька, орляті, Кузьми, відносин, берегів, снігу, імен; Дунаю, поні, Мелітополя, милості, Микити, загону, ножиць, листопада, Іллі, матері, каменяра, леді, ріллею, Мيني, воронням, військовозобов'язаним, гідністю, міццю, Черкаси, Семенові.

15. *Поміркуйте, в яких випадках подані іменники мають закінчення -а (-я), а в яких -у (-ю)*

Алмаза – алмазу, акта – акту, апарата – апарату, блока – блоку, буряка – буряку, вала – валу, детектива – детективу, елементу – елемента, інструмента – інструменту, каменя – каменю, листопада – листопаду, папера – паперу, пояса – поясу, рахунка – рахунку, терміна – терміну.

16. *Провідмініайте подані іменники.*

Баштання, Памір, сіножать, оленя, оленятко, двері, сито, персик, узвар, Грінчук Олег, Грінчук Любов, барва, мито, побігеньки, дитсадок, Любов Іллівна, Луківна, Лев Ігорович, Дергачі. Переяслав-Хмельницький.

17. Утворіть і провідніайте імена по батькові.

Зіновій, Йосип, Кузьма, Леонід, Анатолій, Юрій, Яків, Арсен, Василь, Віктор, Віталій, Марко, Геннадій, Гліб, Григорій, Дем'ян, Євген, Євгеній, Ілля, Кирило, Костянтин, Кость, Микола, Олег, Гордій, Ярослав.

18. Утворіть форми кличного відмінка, враховуючи можливі варіанти.

Пан учитель, товариш лейтенант, брат Євген, пані Ірина, пан Віктор, пані Коваленко, пан Коваленко, Ніна Олександрівна, Галина Федорівна, Іван Олексійович, школа, колега, дідусь.

19. Поставте подані іменники у форми родового й орудного відмінків однини, родового відмінка множини за зразком.

З р а з о к:

Поч. ф.	р.в. од.	о.в. од.	р.в. множ.
суцвіття	суцвіття	суцвіттям	суцвітть

Ускладнення, відкриття, багаття, завдання, узбіччя, оповідання, жовч, дійсність, галузь, суть, роль, лопасть, любов, мідь, деталь, емаль, силач, директор, водій, коваль.

20. Узгодьте іменники з числівниками. Складіть з ними речення.

2 (учень), 3 (зал), 3 (зала), 4 (директор), 2 (клен), 28 (тополя), 2 (трактор), 3 (комп'ютер).

Складіть речення з 4 утвореними словосполученнями.

21. Визначте відмінок іменників, уведіть подані словосполучення до складу речень.

Ужити заходи, дякую Марині, вибачте Наталці, вчитися музиці, навчання грамоти, навчання англійської мови, навчати англійської мови, навчати грамоти.

21. Зробіть морфологічний розбір іменників з поданих речень.

Уже сутеніло, коли Горобенко повернувся додому. Він хутко роззувся, швиргонув у куток брудні чоботи і тільки-но хотів розтягнутись на ліжку, як у двері постукали.

– Увійдіть. Хто там?

Двері тихенько одчинила Параска Федотівна, а за нею з вечірнього присмерку виглянула чиясь сива голова.

– Іздеся до вас прийшли,– вона знову зникла за дверима, щоб дати пройти до кімнати сивій голові.

– Пожалуйте, вони вдома січас...

Кость Горобенко накинув френча й ступив до дверей.

– Можна? Спасибі, спасибі... Дозвольте, Костянтіне Петровичу, до вас з проханням... Впізнали мене? Я, бачите, до вас у одній справі...

(Б. Антоненко-Давидович)

Питання для контролю

1. Яку частину мови називаємо іменником?
2. Що в граматиці означає термін «предметність»?
3. Яку функцію в реченні може виконувати іменник?
4. Які назви називаємо власними? У чому їх граматичні особливості?
5. Які назви називаємо загальними? Назвіть їх характерні риси.
6. Доведіть на прикладах, що між власними і загальними назвами немає постійної межі.
7. Розкажіть про правопис власних назв. Розповідь ілюструйте прикладами.

8. Як за допомогою відмінювання можна відрізнити назви істот від неістот?
9. Які назви є конкретними?
10. Які назви є абстрактними? Які їх особливості?
11. Які іменники називаємо збірними?
12. Які семантичні групи наповнені речовинними іменниками?
13. Наведіть приклади речень, ілюструючи перехід речовинних іменників у не речовинні або навпаки.
14. Розкажіть про граматичну категорію роду в українській мові.
15. Які іменники належать до спільного роду?
16. Які особливості роду іменників – назв осіб за професією?
17. Розкажіть про визначення граматичного роду невідмінюваних іменників. Уведіть приклади до складу речення.
18. Чи завжди збігається поняття однини і множини у логіці й граматиці? Наведіть приклади.
19. Які іменники мають лише однину?
20. Які іменники вживаються лише у множині?
21. Що є граматичним виявом форм однини / множини?
22. Розкажіть про значення кожного відмінка.
23. Чи завжди кількість словоформ іменника дорівнює кількості відмінків? Підтвердіть свою думку прикладами.
24. Які групи іменників не змінюються за відмінками?
25. Розкажіть про поділ іменників за типами відмінювання.
26. Які іменники не належать до відмін? Складіть з кількома з них речення.

27. Розкажіть про особливості закінчень іменників II відміни чоловічого роду у родовому (-а (-я) та -у (-ю)).
28. Розкажіть про форми іменників О.в. М.в. з прийменниками на позначення руху у просторі.
29. Розкажіть про особливості відмінювання власних особових назв, складних слів, прізвищ, імен та по батькові. Складіть кілька речень з такими назвами.

Прикметник як частина мови

Прикметник – повнозначна частина мови, яка виражає ознаку за допомогою синтаксично залежних граматичних категорій роду, числа і відмінка.

Відповідає на питання *який? чий? яка? чия? яке? чиє? які? чії?*

Ознака предмета може передаватись безпосередньо: *чорний ліс, зелене поле*, а може й опосередковано, через відношення до інших предметів: *вишневе дерево (бо родять вишні), сливове дерево (бо родять сливи), дерев'яна стеля (з дерева)*. Опосередковано ознака передається через відношення до предмета, з якого зроблений даний предмет, через відношення до певної особи чи живої істоти: *сталевий брус, дубовий стовп, материна хустка, лисячий хвіст*.

Ознака предмета може виражатися не лише через відношення до предмета, а й до дії: *захисна реакція*; до часу: *теперішній час, вранішня роса*; за місцем, де знаходиться предмет: *тутешні селяни, харківські вулиці*.

Існує низка прикметників, які виражають ознаки предмета не через відношення до чогось, а безпосередньо семантикою (значенням) власної основи.

Вони сприймаються як непохідні: 1. Характеризують людину за психічною ознакою: *веселий, злий, добрий*. 2. Передають фізичний стан чи вигляд: *глухий, сліпий, блідий*. 3. Передають ознаки предметів чи істот за кольором або мастю: *карий, білий, гнідий, рудий*. 4. Смакові якості предмета: *кислий, солоний, гіркий*. 5. Ознака предмета за безпосереднім враженням, яке він справляє: *кривий, рівний, косий, приємний*. 5. Ознаки щодо розміру: *вузький, довгастиий*.

Спільним між прикметником та іменником є те, що обидві частини мови є іменними, їм властиві категорії роду, числа, відмінка. Обидві вони можуть передавати ознаку: *шафа для ліків, шафа лікаря – лікарська шафа*.

Відмінним між прикметником та іменником є те, що категорії роду, числа й відмінка в іменника мають морфологічний характер, то у прикметника вони є змінними. Іменники можуть вживатися самотійно, а прикметники завжди стоять при іменниках і не вживаються самотійно. Також ці частини мови відповідають на різні питання.

У реченні прикметник найчастіше може бути:

1. Узгодженим означенням: *І мріяли айстри про сонячні дні* – прикметник узгоджено з іменником *дні*.

2. Іменною частиною складеного присудка: *Тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкоплечий* – справжній красень.

Лексико-граматичні групи прикметників

Усі прикметники української мови в залежності від граматичних особливостей і характеру ознаки, що ними передається, поділяються на три групи: якісні, відносні

та присвійні. Деякі вчені виділяють і четверту групу – порядкові, або числівникові. Четверту групу вивчають на філологічному факультеті, ми ж обмежимося лише трьома групами прикметників, кожна з яких має свої семантичні та граматичні відмінності.

Якісні прикметники різноманітні за значенням. Вони можуть указувати на: протяжність у просторі (*довгий, вузький, глибокий*), у часі (*повільний, швидкий, довгий*), духовні чи фізичні властивості живих істот (*талановитий, інтелектуальний, добрий, незграбний, хворий, гарний*), ознаки, що сприймаються органами чуття (*гарячий, гіркий, запашний, твердий*).

Якісні прикметники різноманітні за граматичними властивостями, а саме: вони (в переважній більшості) мають ступені порівняння (*високий – вищий – найвищий*), можуть утворювати антонімічні пари (*гіркий – солодкий, вузький – широкий*), служать твірною основою для іменників абстрактного значення (*гіркий – гіркота, довгий – довжина, новий – новизна, доблесний – доблесть, твердий – твердість*), для прислівників з суфіксами *-о, -е* (*далекий – далеко, гарячий – гаряче, дружній – дружньо*), можуть утворювати ступені якості (*злий – злющий, добрий – предобрий, синій – синюватий*), поєднуватися з прислівниками міри і ступеня (*дуже холодний, завжди уважний, вічно молодий*). До якісних належать усі непохідні прикметники із значенням кольору (*голубий, червоний, білий*) та невідмінювані типу: *маренго, ультрамарин, хакі, беж* тощо.

Ступінь порівняння – це здатність вияву ознаки в різних кількісних вимірах. Він завжди визначається «кількістю» переважальної ознаки. Існує вихідна форма, інакше – звичайний (позитивний, нульовий) ступінь, від

якого утворюються вищий (компаратив) та найвищий (суперлатив) ступені.

Звичайний ступінь прикметників характеризується тим, що передає ознаку як таку, свідчить про її наявність у предметі, але не вказує на її кількість чи міру. Напр.: *зелений луг, блакитне небо, складне завдання, широка ріка, солодкі груші*.

Прикметники вищого ступеня набувають певного значення в плані кількісного виміру ознаки. У цьому суттєва різниця між значенням прикметника звичайного ступеня і вищого. У першому випадку ознака предмета характеризується безвідносно і безпосередньо, в другому вона набирає відносного, порівняльного значення.

Прикметники найвищого ступеня передають повну, абсолютну перевагу одного предмета над іншими за якоюсь відомою ознакою; напр.: *це активні* (нульовий ступінь) *студенти курсу; це найактивніший* (найвищий ступінь) *студент на курсі*.

У прикметників вищого ступеня існують дві форми вираження – проста (синтетична) і складена (аналітична).

Проста форма вищого ступеня утворюється так: до основи прикметника звичайного ступеня додаються суфікси: *-іш-*, *-ш-* та родове або числове закінчення: *білий, біл + іш-ий, біл + іш-і, глибок-ий – глиб + ш-ий, глиб + ш-і*. При утворенні простої форми вищого ступеня порівняння прикметників відбувається ряд морфонологічних процесів. Суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають, і афікс вищого ступеня порівняння приєднується безпосередньо до кореня: *глибокий – глиб-ш-ий, далекий – даль-ш-ий, тонкий – тон-ш-ий*; при цьому відбуваються позиційні чергування кінцевих кореневих приголосних *зь – ж, с – ш, г – ж; низький –*

ниж-чий, високий – ви[шч]ий (графічно – *вищий*), *дорогий – дорож-чий*; зміни також полягають у тому, що звуки *ж, ш*, опинившись поряд, розподібноються: звук *ш* – переходить в *ч*: *дорож+ш+ий – дорож-ч-ий, високий – виш+ш+ий – виш+ч+ий – вищий, вузький – вуж+ш+ий – вуж+ч+ий*.

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь за допомогою суплетивних форм: *гарний – кращий, поганий – гірший*. Не утворюється проста форма вищого ступеня від деяких прикметників із суфіксом *-ськ(ий)* (*товариський*), з суфіксом *-н-* (*ранній*), з суфіксом *-ов-* (*вольовий*) тощо.

Складена форма вищого ступеня порівняння прикметників утворюється сполученням слова *більш (менш)* та прикметника нульового ступеня. Така описова форма являє собою цілісну граматичну єдність, якою передається значення вищого ступеня: *більш корисний, менш уважний*.

Прикметники вищого ступеня обох способів творення (простий і складений), як правило, поєднуються з прислівниками типу: *ледь, незрівнянно, значно, ще*, які більше підсилюють ознаку порівняння, напр.: *вищий – ще вищий, незрівнянно кращий, значно товщий*.

Для **прикметників найвищого ступеня** існує три форми вираження – проста, складна і складена.

Проста форма утворюється від основи прикметника вищого ступеня за допомогою префікса *най-*: *вищий – найвищий, розумніший – найрозумніший, ближчий – найближчий, вищий – найвищий, кращий – найкращий*.

Складна форма – це поєднання простої форми найвищого ступеня прикметників і часток як, що: *якнайдовший, щонайсильніший*.

Складена форма найвищого ступеня прикметників утворюється шляхом сполучення слів антонімічного значення *найбільш, найменш* із прикметником звичайного ступеня: *найбільш вибагливий, найменш примхливий*. Найвищий ступінь прикметника, що передає властивості живих істот, утворюється за допомогою прикметника вищого ступеня у поєднанні його зі словосполученням *за(від) + усіх*, напр.: *щедріший за всіх, веселіший від усіх*.

Описові (складені) форми – послідовні, універсальні й логічні, але нагромадження їх поряд у тексті небажане і його слід уникати, використовуючи прості форми. Прості форми структурно легші, лаконічніші, коротші, тому їм частіше надається перевага, особливо в усному мовленні та в красному письменстві й публіцистиці; вони – невід'ємна частина емоційно-експресивної лексики. Складені форми при всій своїй позитивній характеристиці все ж функціонально обмежені, вони більш характерні для книжних стилів.

Відносні прикметники. Для таких прикметників суттєво те, що вони визначають ознаку предмета не безпосередньо, не прямо, а через виділення іншого предмета, напр.: *дерев'яний стіл*, тобто стіл із дерева, *кам'яна гора* – гора з каменю, *міський парк* – тобто парк, розташований у межах міста.

Відносні прикметники відрізняються від якісних і за граматичними, і за лексичними ознаками, вони, наприклад, не утворюють ступенів порівняння, ступенів якості, не можуть сполучатися з прислівниками, не мають антонімічних пар тощо. Серед їхніх характерних

граматичних особливостей можна відзначити і те, що прикметники цієї групи мають лише похідну основу (*шкіряний* (від *шкіра*), *береговий* (від *берег*), *дніпровський* (від *Дніпро*)), мають синоніми серед іменників у родовому відмінку, іноді з прийменниками *для*, з. Пор.: *деснянські береги* – береги Десни, *віконні рами* – рами для вікон, *пластмасова миска* – миска з пластмаси.

Відносно-якісні прикметники. Серед прикметників виділяється також група відносно-якісних, які можуть передавати значення відношення чи якості в залежності від іменника, з яким узгоджений прикметник, чи контекстуального оточення. Ознака якості в таких прикметників виникла як вторинна на базі первісно відносних прикметників, і тепер прикметники такого типу широко вживаються в обох значеннях, напр.: *травневі дні* – *травневий настрій*, *вишневі сади* – *вишневі усмішки*, *крилатий птах* – *крилата фраза*, *малинові ягоди* – *малиновий небосхил*.

Відносно-якісні прикметники бувають двох типів. Одні з них мають більшість ознак якісних прикметників, а саме: утворюють ступені порівняння (*драматичні події* – *драматичніші* – *найдраматичніші*), сполучаються з кількісно-означальними прислівниками (*дуже*, *надзвичайно драматичні події*), від них утворюються якісно-означальні прислівники на *-о* (*драматично*, *лірично*, *відповідально*) тощо. Інші, передаючи ознаку якості (що дало право віднести їх до групи відносно-якісних прикметників), не набули здатності утворювати ступені порівняння, сполучатися з кількісно-означальними прислівниками тощо. До цього типу відносять прикметники із значенням кольору (*бузкове небо*, *вишневі губи*, *золоте волосся*) чи матеріалу (або

речовини): *металевий голос, дерев'яний язик, дубова голова.*

Присвійні прикметники. Присвійні прикметники вказують на ознаку предмета за належністю його якійсь живій істоті, а отже й утворюються, як правило, від іменників – назв живих істот. Для присвійних прикметників характерні свої словотворчі суфікси: *-ин, -їн (сестрин, Настин, Марійн), -ів, -їв* (у відкритих складах *-ев, -єв, -ов*): *Іванів, Василева, танталові муки, авгієві стайні*; суфікс *-ськ-* – якщо прикметник означає належність (*батьківське подвір'я*); цей же прикметник *є якісним* в іншому значенні: *батьківське ставлення.*

Присвійно-відносні прикметники. Прикметники, які можуть передавати значення присвійності та відношення, називаються присвійно-відносними, пор.: *шевченківські рядки і Шевченківські читання, материнське поле і материнське ставлення, норковий хвіст і норкова шапка.* Такі прикметники утворюються за допомогою різних суфіксів: *-ськ- (-цьк-): учительські книги – учительські збори, суфікса -ськ- та інтерфіксів -ів- (-їв-), -ин- (-їн-),* що передують суфіксові *-ськ-*, напр.: *дідівський, комбайнерівський, Андріївський, материнський.*

Для присвійно-відносних прикметників характерні також суфікси *-ач-, -яч-, -оч-* від назв людей чи тварин (*хлопчачий, дитячий, телячий, гусячий, дівочий*), а також закінчення *-ий (ворожий, отчий, вовчий).*

Присвійно-відносні прикметники відрізняються від власне присвійних більшою узагальненістю значення (пор.: *батькова порада і батьківська порада, учительова газета і учительська газета, зайцеві вуха і заячі вуха*), характеризуються складнішою семантикою, багатозначністю, здатністю утворювати фразеологізми

(*гусячі лапки, Чумацький Шлях, вовча ягода, ведмежі вушка*).

Повні і короткі форми прикметників. Стягнені й нестягнені форми повних прикметників

Прикметники можуть мати повну і коротку форму. Найбільш поширеною в українській мові є повна форма: *зелений, повний, веселий*.

Повні прикметники можуть мати стягнену й нестягнену форму: *великі – великії, вечірні – вечірнії, жовта – жовтая, хороша – хорошая*.

В усній народній творчості, в поетичному та розмовно-побутовому стилі подибуємо нестягнені форми: *високая, жовтая, синяя, велика, хорошая*. Наприклад: *Стоїть гора високая. Зійди, зіронько вечірняя* (н.тв.).

Іноді якісні прикметники мають співвідносні короткі форми: *зелен, повен, дрібен, ладен, годен, згоден, срібен*. Такі короткі форми також уживаються здебільшого у поезії, переважно у фольклорі: *Дрібен дощик іде. За ворітьми зелен явір. Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?* (М. Р.).

Відмінювання прикметників

Змінюючись за родами, числами, відмінками, прикметники набувають відповідних закінчень залежно від групи, до якої вони належать – твердої чи м'якої. Група прикметника визначається за кінцевим приголосним основи його початкової форми – називного відмінка однини чоловічого роду.

До твердої групи належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний: *хороший, широкий, весняний, лисячий, Тамарин*.

До м'якої групи належать прикметники, основа яких у початковій формі закінчується на м'який приголосний: *нижній, крайній, освітній, безкрайї (безкра[йї]й)*.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций (круглолиций, бідолиций)* утворюють окремий тип відмінювання прикметників, який можна назвати мішаним, оскільки родові, відмінкові форми їх подібні до відповідних форм прикметників то твердої групи, то м'якої. Так само відмінюється і прикметник *безлиций*.

Від-мі-нок	Тверда група. Однина		
	чол. р.	жін. р.	серед. р.
Н.	<i>зимовий</i>	<i>зимава</i>	<i>зимове</i>
Р.	<i>зимового</i>	<i>зимової</i>	<i>зимового</i>
Д.	<i>зимовому</i>	<i>зимовій</i>	<i>зимовому</i>
З.	<i>зимовий</i>	<i>зимову</i>	<i>зимове</i>
О.	<i>зимовим</i>	<i>зимовою</i>	<i>зимовим</i>
М.	<i>(у) зимовому, зимовім</i>	<i>(у) зимовій</i>	<i>(у) зимовому, зимовім</i>
Від-мі-нок	М'яка група. Однина		
	чол. р.	жін. Р.	серед. р.
Н.	<i>вечірній</i>	<i>вечірня</i>	<i>вечірнє</i>
Р.	<i>вечірнього</i>	<i>вечірньої</i>	<i>вечірнього</i>
Д.	<i>вечірньому</i>	<i>вечірній</i>	<i>вечірньому</i>
З.	<i>вечірній</i>	<i>вечірню</i>	<i>вечірнє</i>
О.	<i>вечірнім</i>	<i>вечірньою</i>	<i>вечірнім</i>
М.	<i>(у) вечірньому, вечірнім</i>	<i>(у) вечірній</i>	<i>(у) вечірньому, вечірнім</i>

Від- мі- нок	Множина	
	Тверда група	М'яка група
Н.	зимові	вечірні
Р.	зимових	вечірніх
Д.	зимовим	вечірнім
З.	зимові	вечірні
О.	зимовими	вечірніми
М.	(у) зимових	(у) вечірніх

Від- мі- нок	Однина			Множина
	чол. р.	жін. р.	серед. р.	
Н.	<i>білолиций</i>	<i>білолиця</i>	<i>білолице</i>	<i>білолиці</i>
Р.	<i>білолицього</i>	<i>білолицьої</i>	<i>білолицього</i>	<i>білолицих</i>
Д.	<i>білолицьому</i>	<i>білолицій</i>	<i>білолицьому</i>	<i>білолицим</i>
З.	<i>білолицього</i>	<i>білолицю</i>	<i>білолицього</i>	<i>білолицих</i>
О.	<i>білолицим</i>	<i>білолицьою</i>	<i>білолицим</i>	<i>білолицими</i>
М.	<i>(на)</i>	<i>(на)</i>	<i>(на)</i>	<i>(на)</i>
	<i>білолицьому</i>	<i>білолицій</i>	<i>білолицьому</i>	<i>білолицих</i>

Схема морфологічного розбору прикметника

1. Записати прикметник і слово, з яким він пов'язане. Визначити частину мови, початкову форму (наз. в. однини чол. роду).
2. Розряд (якісний, відносний або присвійний).
3. Для якісних – ступінь порівняння, форма (повна – стягнена чи нестягнена, коротка).
4. Тип відмінювання (за твердою чи м'якою групою, на *-лиций*).
5. Рід, число, відмінок.
6. Синтаксична функція.

Вправи та завдання

1. Перепишіть текст, визначивши прикметники й іменники, з якими вони пов'язані. Визначте синтаксичну роль прикметників і іменників.

I. Старенький, підсліпуватий, сутулуватий, іноді навіть горбатий, але рідний, до болю рідний отчий дім. Усе бачив він на своєму віку, все вистраждав і вистояв: він нездоланий, як та земля, на якій він стоїть. Він може десять раз погоріти дотла, але досить якогось маленького паростка, як у нім знову теплиться життя. І знову підбілюють, підфарбовують, причепурюють його, обсівають мальвами, огороджують березовим тином або обносять лісою, і знову чистими вікнами він дивиться на сільську вулицю, в кінці якої ставлять та ставлять нові дома. Дуже старенький він і починає хилитися, а нового поставити ні за що – його нишком підпирають дубовими стовпами з тильної сторони, і він знову стоїть наперекір негодам. Але навіть коли руйнують його, то дещо беруть із нього для нового дому: так батько щось передає синові, а син – своєму синові.

II. Одні вмирають, інші народжуються, і на тому віками стоїть отчий дім, як пам'ятник тим, хто поселився в нім уперше. І нехай ви живете в кам'яних палацах, нехай люстри сяють над вами, але якщо ви живете чесно і тому інколи буває вам трудно, то вам мило згадати осіннє бездоріжжя і той отчий дім, у якому починалось ваше життя. Від вас залежить, що залишите своїм дітям, але не ганьте свого батька за скупість: він мріяв залишити по собі кращу спадщину. Шануйте те, що він залишив, трудіться на більше, і якщо не виходить вам жити в отчому домі (може, тісно, незручно там, а може, великі діла вершите вдалині від нього), то хоч поїдьте, погляньте, провідайте те подвір'я, в якому пройшли ваші

перші весни: це вам згодиться для серця і для душі, для щоденної праці, бо, крім шаноби до людей, до простих людей, які породили вас, ви більше нічого не винесете з отчого дому. Може, за це я і люблю його. (За В. Земляком)

2. Запишіть, розкриваючи дужки. Прослідкуйте, як змінюється лексичне значення прикметника у його поєднанні з різними іменниками; доберіть синоніми і антоніми до прикметника в кожному словосполученні.

Складний (характер, дорога, система, обставини, душа, завдання), світлий (день, приміщення, голова, очі, звуки).

3. Утворіть словосполучення. Визначте розряд прикметників.

Лебединий (шия, вірність, пісня), сталевий (трос, нерви), виноградний (стебло, лист, вино, гроно), орлиний (ніс, політ, крила, погляд, риси, очі); службовий (лист, одяг, обов'язки, місце, приміщення, слова); калиновий (кетяг, сопілка, уста, цвіт, міст); лебединий (пісня, крила, пух, твір, вірність, шия); сонячний (приміщення, погода, життя, пісні, посмішка, край, сплетіння); мистецький (твір, молодь, смак, спадщина, виконання, вишивання).

4. Утворіть прикметники від іменників.

Гаага, Харків, Івано-Франківськ, Запоріжжя, Біла Церква, Санкт-Петербург, Вологда, Андорра, Куба, Таїланд, Камбоджі.

5. Утворіть можливі ступеневі форми від прикметників, поданих разом з іменниками. Чи від усіх прикметників вони утворюються? Якщо ні, дайте відповідні пояснення,

Веселий світловолосий хлопчик, червоне кругле яблуко, червоний круглий м'яч, ультрамодна нова спідниця, чорна шкіряна куртка, маленьке сіреньке

зайчатко, глибокі темні очі, глибокі зелені очі, глибокі карі очі, глибоке зелене провалля, мудрий літній чоловік, ніжна материнська ласка, цікавий кольоровий мультфільм, чудова велика картина, красива стара фортеця, щире дружнє вітання, теплий весняний вітерець.

6. *Утворіть усі можливі ступені порівняння.*

Світлий колір, повна чашка, тонка гілка, веселе свято.

7. *Опишіть якийсь предмет (меблі, іграшку, будинок), вживаючи ступеневі форми.*

8. *Провідмініайте словосполучення.*

I. Цікавий випадок, синє небо, ласкаве кошеня, повнолиций чоловік.

II. Яскрава квітка, безкрайї степ, мужнє орля, блідолиця молодиця.

9. *Впишіть з речень прикметники з пояснюваними іменниками. Зробіть морфологічний розбір прикметників.*

1. Забравсь у чужу солому, та ще й шелестить.
 2. Слова ласкаві, та думки лукаві. 3. Старому та слабому годи, як малому. 4. Такий білий, що аж лебеді вхоплять.
 5. На чуже пшонце окріпцю не приставляй. 6. Гріш ціна йому в базарний день. 7. Гарна, як квітка гайова. 8. Де грамотні люди, там біди не буде. 9. Мерзни, мерзни, вовчий хвіст (н.тв.).

10. *За словником епітетів української мови (автори Биби́к С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О.) підготуйте повідомлення про особливості вживання епітетів з іменником на вибір. Впишіть кілька індивідуально-авторських епітетів. Складіть невеличкий текст із використанням епітетів, які Вам найбільше сподобались.*

Питання для контролю

1. Яку частину мови називаємо прикметником?
2. Що є спільного й відмінного між прикметником та іменником?
3. Яку синтаксичну роль найчастіше виконує прикметник?
4. На які лексико-граматичні групи поділяються прикметники?
5. Розкажіть про якісні прикметники. Які їх граматичні властивості?
6. Що називається ступенем порівняння? Яку ознаку передає кожен із них?
7. Розкажіть про особливості творення простої та складеної форм вищого ступеня.
8. Наведіть приклади творення суплетивних форм ступенів порівняння.
9. Розкажіть про три форми найвищого ступеня порівняння.
10. Розкажіть про стягнені й нестягнені форми прикметників.
11. Наведіть приклади вживання у поетичному мовленні коротких форм прикметників.
12. Які прикметники називають відносними? Розкажіть про відносно-якісні прикметники.
13. Розкажіть про присвійні та присвійно-відносні прикметники.
14. Які особливості відмінювання прикметників?

Числівник як частина мови: значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції

Числівник – повнозначна частина мови, яка означає кількість однорідних предметів, кількість частин від цілого предмета або абстрактну математичну кількість: *Одна вівця паршива хай не губить заразою отари усієї* (Леся Українка).

Основна морфологічна категорія числівника – відмінок: *п'ятдесят – п'ятдесятьох*. Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками: *третья – третіх – третьому*.

Числівники поділяються на **такі розряди**: кількісні та порядкові. У науковій літературі можна натрапити на інший поділ (відсутні порядкові – вони трактуються як прикметники).

Кількісні деякі науковці поділяють на означено-кількісні (власне кількісні), неозначено-кількісні, збірні, дробові.

Означено-кількісні: *двадцять, вісім* – усі числівники з числовим значенням. Не мають однини або множини. Лише числівник *один* має форму множини – *одні сіни*;

Неозначено-кількісні: *багацько, скількись-то, чимало, кількадесят*. Вживаються частіше в розмовному стилі.

Збірні – означають певну кількість предметів як сукупність: *двоє, десятеро, троє, дванадцятро*. Таких числівників мало в нашій мові, але більше ніж у російській. Наприклад: *обидва села* – для с.р., *обидва сини* – для ч.р., *обидві сестри* – для ж.р., а в російській мові для всіх родів *обое*.

У художньому й розмовному мовленні можна зустріти збірні числівники зі зменшувальним суфіксом *-к-*: *дванадцятко, трійко* та ін. В офіційному мовленні такі числівники не вживаються.

Дробові – означають кількість, що складається з певного числа частин цілого: *п'ята частина городу, три цілих і вісім десятих*. За структурою чисельник – назва кількісного числівника, а знаменник – порядковий прикметник (числівник). Для позначення дробових числівників можуть вживатися іменники *третина, половина*.

За структурою числівники бувають прості, складні, складені.

Прості – одна основа, один корінь: *вісім, дев'ять, сорок, дев'ятий*.

Деякі вчені вважають, що числівники від *одинадцяти* до *двадцяти*, а також числівник *тридцять* слід вважати простими, бо при відмінюванні вони змінюють лише другу частину, але частіше у підручниках ці числівники відносять до складних.

Складні – мають два корені: *сімсот, дванадцять* (*дцять* походить від *десять*).

Складені – складаються з кількох числівників: *дві тисячі дев'ять, триста перший*.

У реченні числівник може виступати: 1) у ролі підмета і присудка, якщо становить собою математичну кількість: *П'ять та п'ять – десять*. 2) у ролі складеного підмета, що складається з кількісного числівника та іменника або займенника: *Двоє їх поспішало до нас. Нас у групі навчається тридцятьоро. Три голови Дракона відповіли, що не згодні з Іваном*. 3) узгодженим означенням, якщо відноситься до іменника, який називає істоту: *Мати двоох синів народила. Сини – істота*.

Розійшлись трьома шляхами. Шляхи – неістота.
 4) обставиною: *Карантин триватиме до двадцять другого листопада.* 5) додатком: *Додав журавель туди трохи капусти, скількись-то картоплі, зварив смачну страву.*

Як бачимо, числівник в українській мові може виконувати будь-яку синтаксичну роль у реченні.

Формування числівника як частини мови.

Число і числівник

Утворення числівників як частини мови стало результатом тривалого історичного розвитку мислення й практики людини. Адже щоб лічити, потрібно мати не лише предмети для лічби, а й здатність до абстрагування.

Деякі мовознавці вважають, що числівники сформувалися головним чином на базі назв конкретних понять (слова *п'ять – десять, сто* та деякі інші в давньоруській мові ще мали семантичні та граматичні ознаки іменників, хоч уживалися вже як числівники).

Згодом у людській свідомості число абстрагується від предмета, а назви відповідних предметів (чи інші назви, які вживалися в кількісно-означальній функції) стають абстрактними назвами чисел. У сучасній мові зберігаються залишки давніх систем лічби: *лікоть, мішок, око*. Вони називають предмети, які використовувалися для кількісних обчислень, тому вони є іменниками.

Тож зв'язок числа зі словом дуже давній. Кожне число можна передати словом. Слід пам'ятати, що не всяка числова назва є числівником. Поняття кількості може виражатися по-різному: іменником – *трійка*,

десяток; дієсловом, якщо йдеться про процес, – *потроїти, подвоїти*.

Відмінювання числівників

Відмінювання означено-кількісних числівників.

Один, одна – відмінюються як прикметники, мають множинну форму.

Два – має форму чол.р., с.р., ж.р.

Три, чотири – відмінюються як і числівник "два", не мають родового розрізнення, хоч колись і мали.

Відмінювання числівників від *п'яти* до *двадцяти*, від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти*, а також числівників *двадцять*, *тридцять*. Ці числівники мають паралельні форми (для істот та неістот).

Неістота

Н. *п'ять*
 Р. *п'яти, семи (м'ячів)*
 Д. *п'яти, семи (м'ячам)*
 З. *п'ять, сім (м'ячів)*
 О. *п'ятьма, сьома (м'ячами)*
 М. (на) *п'яти, семи (м'ячах)*

Н. *шістнадцять (підручників)*
 Р. *шістнадцяти (підручників)*
 Д. *шістнадцяти (підручниках)*
 З. *шістнадцять (підручників)*
 О. *шістнадцятьма (підручниками)*
 М. (на) *шістнадцяти (підручниках)*

Істота

п'ять
п'ятьох, сімох (учнів)
п'ятьом, сімом (учням)
п'ятьох, сімох (учнів)
п'ятьома, сімома (учнями)
 (на) *п'ятьох, сімох (учнях)*

шістнадцять (осіб)
шістнадцятьох (осіб)
шістнадцятьом (особам)
шістнадцятьох (осіб)
шістнадцятьома (особами)
 (на) *шістнадцятьох (особах)*

Відмінювання числівників

від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*

У них відмінюється лише друга частина:

Н. *п'ятдесят*

Р. *п'ятдесяти, п'ятдесятьох*

Д. *п'ятдесяти, п'ятдесятьом,*

З. *п'ятдесят, п'ятдесятьох*

О. *п'ятдесятьма, п'ятдесятьома*

М (на) *п'ятдесяти, п'ятдесятьох*

Відмінювання числівників

від *двохсот* до *дев'ятисот*

У них відмінюються обидві частини: *п'ятисотам, п'ятьмастами; двомастами.*

Н. *сімсот*

Р. *семисот*

Д. *семистам*

З. *сімсот*

О. *сьомастами, сімомастами*

М (на) *семистах*

Відмінювання числівників

сорок, дев'яносто, сто

Колись вони відмінювалися як іменник *село*. Тепер в усіх відмінках, крім називного та знахідного, мають флексію *а*.

Відмінювання неозначено-кількісних числівників.

Числівник *багато, кілька, декілька* відмінюється, як числівник *три*: *багатьох – трьох*. *Мало, чимало* – не мають відмінкової парадигми. *Кільканадцять, стонадцять* відмінюються так, як *п'ять*.

Відмінювання збірних числівників. Не змінюються за відмінками збірні числівники типу *двійко, трійко,*

дев'ятерко, десятеро – зі зменшувально-пестливим суфіксом -к.

Двоє, троє відмінюються, як кількісні.

Обидва, обидві, обоє відмінюються по-своєму: *обох, обом, обома, на обох*.

Відмінювання дробових числівників. *Півтора, півтори, півтораста* самі за відмінками не змінюються, а змінюються ті іменники, з якими вони вживаються:

Н. *півтора літра*

Р. *півтора літра*

Д. *півтора літрам*

З. *півтора літра*

О. *півтора літрами*

М (на) *півтора літрах*

У дробових числівників чисельники відмінюються як кількісні, а у знаменнику – як порядкові: *чотирьом п'ятим, дев'яти десятим*.

Відмінювання порядкових числівників.

Порядкові числівники відмінюються, як прикметники – за родами, числами, відмінками: *третьому, третій*. У складених порядкових числівниках відмінюється лише остання складова частина: *зустрінемося на сто сьомому кілометрі*.

Порядкові числівники повністю узгоджуються з іменниками: *пішов дев'ятнадцятий рік*.

Уживання числівників з іменниками

Числівники в українській мові можуть керувати іменником в одних випадках і узгоджуватися з ним в інших. Розглянемо окремі випадки зв'язку числівників з іменниками.

1. Із числівниками *два, три, чотири* вживається форма називного відмінка множини іменника: *два брати, чотири студенти*, з іншими числівниками – форма родового відмінка множини іменника: *п'ять братів, одинадцять студентів, сімсот учителів, тисяча книг, мільйон друзів, мільярд комах*. Іменники, які у формі однини і множини відрізняються основами, наприклад: *болгарин* – *болгарини*, громадянин – громадян*и*, узгоджуючись із числівниками *два, три, чотири*, а також складеними числівниками, які закінчуються на *два, три, чотири* (наприклад: *п'ятсот три, шістсот чотири* та ін.), уживаються у формі родового відмінка однини: *три болгарина, два громадянина, три селянина*. Розмовній мові властиві при цих іменниках збірні числівники: *двоє громадян, троє селян*.

2. Числівник *один* у сполученні з *більше на ..., менше на ...* разом з іменником має форму знахідного відмінка: *більше на одного учня, менше на один телефон*.

3. Іменники, що означають парні предмети, у сполученні з числівниками *два, три, чотири* мають форму родового відмінка однини: *два плеча, три вуха, чотири ока*.

4. У сполученнях числівника з іменником на означення приблизної кількості іменник завжди має форму родового або знахідного відмінка множини: *днів зо три, кілометрів сім, років чотирнадцяти, сторінок зо тридцять*.

5. Якщо до складу мішаних чисел входять слова *половина, чверть*, то форма іменника визначається числівником, що означає цілі числа: *два з половиною кілометри, бо два кілометри; п'ять з чвертю годин, бо п'ять годин* тощо.

6. Числівники *півтора, півтори, а також дробові* керують іменниками в родовому відмінку однини, а числівник *півтора*ста – в родовому відмінку множини; *півтора* дня, відра; *півтори* години, склянки; *одна шістнадцята* фіналу; *півтора*ста кілограмів, осіб.

Написання числівників і відчислівникових слів

1. Складні числівники, що закінчуються на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*, пишемо одним словом: *трьохсотий, двадцятитисячний, семимільйонний, восьмимільярдний*.

2. Прикметники та іменники, що утворилися від сполучення підпорядкованих один одному числівника й іменника, пишемо разом: *дванадцятиповерховий, трирічний, двохсотріччя, шестисотп'ятдесятикілометровий*. У складі таких складних слів числівник завжди стоїть у родовому відмінку, окрім числівників *сто* і *дев'яносто*: *стовідсотковий, дев'яносторіччя*.

3. Числівники *два, три, чотири*, залежно від початку слова (приголосний чи голосний), можуть мати форму *дво-, три-, чотири-*: наприклад: *двоярусний, триповерховий, чотиривимірний; трьохетапний*.

4. У складі складних слів числівник тисяча набуває форми *тисячо-*: *тисячокрилий, тисячолітній*.

Наголос у числівниках

1. У числівниках від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* наголошується склад, що передує другій основі складного числівника, тобто колишній приймен-

ник на: *одина́дцять, двана́дцять, тринáдцять, чотирна́дцять* і т. д.

Числівники *одинадцять – дев'ятнадцять* у паралельних формах непрямих відмінків мають неоднакове наголошення: форми на *-ох, -ом, -ма, -ома* (родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки) наголошуються на закінченні, у формах на *-и* (родовий давальний, знахідний і місцевий відмінки) наголошується компонент *-на-* (як і в називному відмінку): *одина́дцяти* (і *одинадцятьо́х*), *сімна́дцяти* (і *сімнадцятьо́х*); *одина́дцяти* (і *одинадцятьо́м*), *сімна́дцяти* (і *сімнадцятьо́м*); *одина́дцять* (і *одинадцятьо́х*), *сімна́дцять* (і *сімнадцятьо́х*); *одинадцятьма́* (і *одинадцятьо́ма*), *сімнадцятьма́* (і *сімнадцятьо́ма*).

2. У числівниках від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* наголос припадає на останній склад основи.

3. Числівники *п'ятсот – дев'ятсот* наголошуються на останньому компоненті – *сот*.

4. Збірні числові назви *дво́є – дэ́сятеро*, а також *два́дцятеро* і *три́дцятеро* наголошуються в називному відмінку на першому складі основи; у числівниках *одина́дцятеро – дев'ятна́дцятеро* наголошується компонент *-на-*.

5. У слові *один* (*одна, одно́, одне*), якщо воно входить до складу стійких сполучень і має форму непрямого відмінка, наголос, як правило, переміщується на перший склад основи: *оді́н о́дного, оді́н о́дному, оді́н о́дним, оді́н до о́дного, оді́н по о́дному, всі до о́дного, ні о́дного, ні о́дному*.

6. *Нуль* при відмінюванні наголошується на закінченні: *нуле́ві, нуле́м*.

Схема морфологічного аналізу числівника

1. Початкова форма. Частина мови.
2. Кількісний чи порядковий. Розряд (для кількісних).
3. Група за будовою.
4. Рід, число, відмінок (якщо ці категорії можна визначити).
5. Синтаксична роль.

Вправи та завдання

1. *Визначте, до яких частин мови належать спільнокореневі слова. Складіть речення з числівниками.*

I. Третьорозрядник, три, троє, трійка, трійко, трійня, третина, втроє, трієчник, потроїти, трійця, трійчастий, втрюх, третій, третьокласний, третьокласниця, третьосортний, третьосортність, третьорозрядність.

II. Дев'ятиразово, дев'ять, дев'ятка, дев'ятеро, дев'ятий, вдев'яте, дев'ятимільйонний, дев'ятиповерховий, вдев'яте, дев'ятикласниця, дев'ятини, дев'ятиповерхівка, дев'ятиповерховий, дев'ятиразово, дев'ятиразовість, дев'ятигранний, дев'ятигранник, дев'ятибальний.

2. *Визначте частиномовну приналежність виділених слів, з'ясуйте їх синтаксичну функцію.*

1. Я вже тобі *тричі*, а оце в *четвертий раз* пишу, що я се літо не вирвуся з Петербурга, що не приїду додому (Т. Шевченко). 2. А голод *стогне* на селі. І *стогне* він, *стогне* по всій Україні... *Тисячами* гинуть голодні люди (Т. Шевченко). 3. Скільки було хлопців і дівчат лише на їхньому кутку! *Два* випускних *десятих* класи. А хто *вцілів* у вогненних вихорах війни? *Одиниці* (І. Цюпа). 4. Ти не можеш мене покарати блискавками з-під милих брів, бо тебе я *навіки* втратив ще до того, як *вперше* стрів (В. Симоненко). 5. Уперед біг невеликий хлопчик років

восьми (Панас Мирний). 6. *Десятки* учнів вітали широкоплечого чоловіка років *сорока* (М. Трублаїні).

3. *Запишіть текст, заміняючи числа словами.*

I. У 1926 році в Донецькій області проживало 64,1 % українців і лише 26,1 % росіян. Решту близько 10 % становили інші народи. У 1939 році українці становили 59 %, а росіяни – 31 % . Як бачимо, сталінський геноцид 30-х років дав свої наслідки. Результативними виявились і дещо м'якші методи, які застосовувались у республіці пізніше. У 1989 році українців у Донецькій області налічувалось 50,7 %, а росіян – 43,6 % . За 63 роки відносна кількість українців в області зменшилась на 13,4 %, натомість кількість росіян зросла на 17,5 % (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький).

II. 1992 року газета "Друг читача" зафіксувала в Україні 2277 (61,9 %) російськомовних і 868 (38,1 %) українськомовних видань, тиражем, відповідно, 54,4 (71,7 %) і 21,5 мільйона (28,3 %) примірників. Російською мовою було видано 264 переклади (за тиражем – 95,7 %), а українською тільки 24 – у 12 разів менше. Тільки четвертина тиражу дитячої літератури вийшла українською мовою (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький).

4. *Провідмініяйте словосполучення.*

5768 гривень, 9964 учні, 127,6 відсотка, 3671 передплатник, 2/3 літра, 4,2 відсотка.

5. *Прочитайте словосполучення й речення, ставлячи числівники в потрібну форму.*

Із 3456 пасажирами. Від 345 678 відняти 7890. Визначити добуток від множення 763 на 69. Добуток від множення 123 на 23 дорівнює 2829. Добуток від множення 430 на 3 дорівнює 1290. До 33 458 додати 167.

Від 67 789 відняти 564. Сума чисел дорівнює 789. Перед 178 депутатами. Скільки разів 6 міститься в 36? Скільки разів 5 міститься в 100? Від 11 234 відняти 190. Добуток від множення 456 на 3 дорівнює 1368. Із 45 600 жителями.

6. *Запишіть словами порядкові числівники.*

8 000 000-й, 23-й, 89 000-й, 425 000-й, 600-й, на 14-му кілометрі.

7. *Узгодьте іменники з числівниками.*

54 (учень); 45 га; 1260 км; $\frac{3}{8}$ га; півтораєста л; 4,45 %; 3 000234 т; півтора дм; $7\frac{1}{8}$ км, 33 км.

7. *Поєднайте кількісні числівники з іменниками в називному, родовому й знахідному відмінках. Складіть 4 речення з отриманими словосполученнями (на вибір) у родовому відмінку.*

9 (пальма, стілець, курча, курчатко), 7 (конспект, рік, солдат, горобеня), 14 (предмет, собака, круча, цуценя), 11 (комплект, каченя, подружка, друг, цеглина).

8. *З'ясуйте, у яких випадках «багато», «мало», «чимало» є числівниками, а в яких – прислівниками.*

1. Довго балакав, та мало сказав. 2. В чорних очах було багато поваги та мало тепла (М. Стельмах). 3. Минуле тішить мало. 4. Чимало людей вважають свою пам'ять інтелектом, а свої погляди фактами (П. Массон). 5. Вже зроблено чимало. 6. Стояла я і слухала весну, весна мені багато говорила (Л.У.). 7. Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові (Т.Ш.). 8. Хто багато говорить, той мало творить (н.тв.). 9. Барвінок оспіваний у багатьох піснях нашого народу й у віршах багатьох поетів (А. Коваль). 10. Старий будинок постраждав мало. 11. У тебе мало віри (Л.У.).

9. Зробіть морфологічний аналіз числівників.

1. Чи багато ми бачили засвідчених радістю облич і душ? (І. Жиленко). 2. Мені немало літ. 3. Спортсмен зміг пробігти цю дистанцію за сорок вісім хвилин. 4. Рекламодавець використовує двадцять п'ятий кадр для більш сильного впливу на потенційних споживачів. 5. Скільки разів міститься п'ять у двохстах? 6. Добуток від множення ста двадцяти трьох на чотири дорівнює чотирьомстам дев'яноста двом. 7. У нашому місті народився двохмільйонний житель.

Питання для контролю

1. Яку частину мови називаємо числівником?
2. Назвіть основну морфологічну категорію числівника. Як змінюються порядкові числівники?
3. На які розряди поділяються числівники?
4. Розкажіть про види кількісних числівників.
5. Які стилістичні особливості вживання числівників із суфіксом *-к*?
6. На які групи за структурою поділяються числівники?
7. Яку синтаксичну роль може виконувати числівник?
8. Як формувався числівник як частина мови?
9. Розкажіть про особливості відмінювання числівників.
10. Розкажіть про особливості вживання числівників з іменниками у непрямих відмінках.
11. Розкажіть про написання числівників і від числівникових слів.
12. Які особливості наголошування числівників?

Займенник як частина мови

Займенник належить до іменних частин мови. На відміну від інших частин мови, він вказує на предмет, ознаку чи кількість, не називаючи їх:

Займенник може вказувати 1) на предмет: *Де я господар, там ти господиня (Л.У.). Тепер мене нічим ти не одуриш, нічим не зв'яжеш дикої душі! (Л.У.);* 2) на ознаку: *В день такий наступає весна на землі, і земля умивається зрання (А.М.). Щодня вони з презирством викликали зо дна душі моєї знову звіра (Л.У.);* 3) на кількість: *Ах, скільки радості, коли ти любиш землю, коли гармонії шукаєш у житті (П. Тичина). Торік зібрали багато жита. Цьогоріч стільки ж.* Як бачимо з наведених прикладів, займенники за значенням і граматичними ознаками не однотипні. За здатністю співвідноситись з певними частинами мови, за граматичними значеннями, особливостями відмінювання і роллю в реченні займенники поділяються на три групи: а) займенники, співвідносні з іменниками (узагальнено-предметні); б) займенники, співвідносні з прикметниками (узагальнено-якісні); в) займенники, співвідносні з числівниками (узагальнено-кількісні).

Усі займенники змінюються за відмінками. Рід і число виявляються в них своєрідно, а деяким групам займенників і зовсім не властиві.

У реченні займенники виконують різноманітні функції: 1) підмета: *Стояла я і слухала весну, весна мені багато говорила (Л. У.). Хто митці найперші? ... Хто їм батько? (Л. У.). Вийди, Катре, з хати: я щось маю розпитати, де що розказати (Т.Ш.);* 2) додатка: *Не я її зв'яжу, а бог і право (Л. У.). Для тебе не шкода нічого;*

3) означення: *Понад верхами птах співає, луною котиться той спів* (Тк.). *Тут кожен камінь пише заповіт і кожна гілка шле адреси літу* (Мал.).

Розряди займенників за значенням, їх характеристика

За значенням займенники поділяються на вісім груп (розрядів): особові, зворотний, присвійні, питально-відносні, вказівні, означальні, заперечні та неозначені.

1. Особові займенники становлять групу слів, що вказують на осіб, а також на інші істоти, різноманітні предмети, явища і поняття.

I особа (*я, ми*) вживається для вираження мовцем думки про самого себе.

II особа (*ти, ви*) вказує на співрозмовника або слухача. Не обмежується значенням тільки самого слухача. Має узагальнене значення.

III особа (*він, вона, воно, вони*) вказують на особу, осіб чи предмет, про які говорять і які не беруть участі в розмові.

Ми має кілька значень: 1. Першої особи множини: *Але ми з тобою, ми не вічні, ми з тобою просто: ти і я* (В. Симоненко). *З тобою ми вдвох не зітхали, з тобою не плакали ми* (Гейне). 2. Авторське, лекторське *ми*: *Провівши експеримент, ми переконалися в цьому. Ми поговоримо про розряди займенників*. 3. У найменуванні царів, імператорів: *Отут-то милостиві ми ненагодовану і голу затулимо сердешну волю і цькуємо* (Т.Ш.). 4. Поблажливе *ми* замість 2 особи однини (*ти*): *Як ми себе почувасмо? Що ми вивчили на сьогодні?*

Ви – може мати значення *ти + він, вона + ти, ти + вони*. Може мати значення = *ти*, коли співрозмовник

старший; якщо співрозмовник
незнайомий; коли співрозмовник старший за
становищем.

Ви може вживатися в узагальненому значенні:
*Коли ви дивитесь на хмари, то прагнете до них ви
полетіти.*

Воно – вживається замість іменників середнього
роду, а також як зневажливе по відношенню до жіночої
чи чоловічої статі: *Та де ж воно мені знайшлося, що ж
то за доленька?*

Вона може вживатися в значенні *ти*: *Вона так і
слухає!*

Вони вживається, коли йдеться про відсутніх.
Може мати значення пошанної множини, узагальнене
значення: 1. *Вони сьогодні не приймають.* 2. *Вони як
візьмуть усе в свої руки* (німці, батьки, родичі, сусіди).

Особові займенники змінюються за числами та
відмінками. Займенники *він, вона, воно* змінюються та-
кож за родами. *Ми, ви, вони* – не мають категорії роду.

2. Зворотний займенник себе завжди відноситься
до суб'єкта дії, тобто до тієї особи, яка в реченні є
виразником дії чи стану:

*Ти собі цього не простиш – собі стосується до 2
особи ти.*

*Я не хотів пошкодити Руфіну, бо кожен сам про
себе хай свідкує (Леся Українка)* – стосується до
суб'єкта, вираженого займенником *кожен*.

*Хотів би знати я: невже ти завжди так певний
себе, як тепер?* – стосується до 2 особи.

Я ніколи невірником не стану в себе в хаті! (Леся
Українка)

Він не має форми прямого відмінка, родових форм,
не змінюється за числами.

3. Присвійні займенники вказують на приналежність якогось предмета певній особі: *мій, твій, ваш, його* (не плутати з родовим відмінком *він*), *її* (не плутати з родовим відмінком від *вона*), *їхній*:

Мої думки нікому не відомі.

Але ж і суд признав її вину.

Співвідносяться з особовими займенниками: *мій* – I ос, *наш* ос. множини, *ваш* – II ос. множини та ін.

Вони, як і прикметники, змінюються за родами, числами і відмінками.

Мають свою систему відмінювання, стягнені й нестягнені форми: *мого, твого* – стягнені, *твоєму, моєму* – нестягнені.

Якщо займенник присвійний, то присвійною є і його початкова форма.

4. Питально-відносні займенники виконують подвійну роль у мові. Питальними вони бувають тоді, коли містять запитання про особу, предмет, ознаку, кількість, в інших випадках вони є відносними: *хто, що, чий, котрий, який, чий, скільки*.

Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море? (Рильськ.).

Та що ж тут незвичайного? (Л.У.)

Якщо ж займенники *хто, що, чий, який, скільки* служать для зв'язку головного і підрядного речень у складнопідрядному, то їх називають відносними. Наприклад:

Ні, то ти забула, яке повинно бути кохання справжнє! (Л.У.).

Я їм тоді проспівав все, що колись ти для мене співав, ще як напровесні тут вигравав (Л.У.)

Питально-відносні займенники мають неоднакові граматичні ознаки: одні з них (*хто, що, скільки*)

змінюються за відмінками, інші (*який, чий*) – за родами, числами і відмінками.

5. Вказівні займенники вказують на виділення якогось одного предмета з ряду інших: *той, цей, сей, стільки, такий*. Крім займенника *стільки*, що змінюється лише за відмінками, вказівні займенники мають форми роду, числа й відмінка.

Кому потрібна та краса? (Л. У.)

Щастя – то зрада, будь тому рада, – тим воно й гарне, що вічно летить! (Л.У.)

6. Означальні займенники вказують на узагальнену ознаку предмета, явища тощо: *сам, самий, всякий, весь, інший, кожний, всяк, усякий*. Вони співвідносні з прикметниками й узгоджуються з іменниками в роді, числі та відмінку:

Все покину і полину до самого моря (Т.Шевч.).

Уже мене пошарпано, всі квітоньки загарбано, всі квітоньки-зірниченьки геть вирвано з пшениченьки! (Л.У.)

7. Неозначені займенники утворюються від питальних додаванням часток *аби-, де-, будь-, -небудь, сь, казна-, хтозна-*. Ці займенники вказують на існуючі, але невідомі неозначені особи чи предмети, їхні якості, ознаки: *дехто, щось, деякий, хто-небудь, аби який, казна-що*:

Деякі батьки мало займаються вихованням своїх дітей.

Мариться мені якась гора стрімка і неприступна...

8. Заперечні займенники утворюються від питальних займенників додаванням префікса *ні-*. Вони заперечують існування предмета, ознаки, кількості. Наприклад: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий*:

Таким, як я, не можна мати кривної родини, не можна й другом називать нікого.

Заперечні і неозначені займенники характеризуються тими самими граматичними ознаками, що й питально-відносні. Одні з них змінюються за родами, числами, відмінками, інші тільки за відмінками.

Відмінювання займенників

Узагальнено-предметні займенники відмінюються за відмінками, часто змінюючи при цьому основу (утворюють граматичні форми суплетивно):

Н.	я	ми	він, воно	вона	вони	–
Р.	мене	нас	його, нього	її, неї	їх, них	себе
Д.	мені	нам	йому	їй	їм	собі
З.	мене	нас	його, нього	її, неї	їх, них	себе
О.	мною	нами	ним ньому,	нею	ними	собою
М.	(на) мені	(на) нас	(на) нім	(на) ній	(на) них	(на) собі

Н.	будь-хто	ніщо	абийцо
Р.	будь-кого	нічого	абичого
Д.	будь-кому	нічому	абичому
З.	будь-кого	ніщо	абийцо
О.	будь-ким	нічим	абичим
М.	(на)будь-кому	(на) нічому	абичому, абичім

Зворотний займенник не має форми називного відмінка.

Узагальнено-якісні займенники відмінюються за відмінками, числами, в однині – за родами; узагальнено-кількісні займенники – тільки за відмінками.

	Однина			Множина	
	<i>чол. р.</i>	<i>серед. р.</i>	<i>жін. р.</i>		
Н.	<i>кожний (кожен)</i>	<i>кожне</i>	<i>кожна</i>	<i>кожні</i>	<i>стільки</i>
Р.	<i>кожного</i>	<i>кожного</i>	<i>кожної</i>	<i>кожних</i>	<i>стількох</i>
Д.	<i>кожному</i>	<i>кожному</i>	<i>кожній</i>	<i>кожним</i>	<i>стільком</i>
З.	<i>кожний, кожного</i>	<i>кожне</i>	<i>кожну</i>	<i>кожні, кожних</i>	<i>стількох</i>
О.	<i>кожним</i>	<i>кожним</i>	<i>кожною</i>	<i>кожними стількома</i>	
М.	<i>(на) кожному, кожнім</i>	<i>(на) кожному, кожнім</i>	<i>кожній</i>	<i>(на)кожних стількох</i>	

Неозначені й заперечні займенники при відмінюванні змінюють лише частину, що збігається з питально-відносним займенником: *будь-який, хто-небудь, будь-якого, кого-небудь, якому-небудь, комусь, деkim, абичим*.

Наголошення займенників

Наявність чи відсутність прийменника при особових, зворотному займенниках у непрямих відмінках зумовлює зміну наголосу: за відсутності прийменника наголошується другий склад (*забери мене́, його́, себе́; зустріли тебе́, мене́, його́, її́, кого́, всього́*), за наявності його – перший (*подивись на мене́, на себе́, на нього́; говорили про себе́, про тебе́*).

Заперечні займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках залежно від значення мають подвійне наголошення: *нікого* - *нікого́*, *нічого* - *нічо́го*, *нікому* – *нікому́*. Різне наголошення зберігається залежно від значення і при вживанні прийменників між складовими частинами цих займенників, порівняйте: *ні до кого*, *ні до чого* – *ні до ко́го*, *ні до чо́го*.

Подвійне наголошення в непрямих відмінках має неозначений займенник *декілька* без зміни значення: *де́кілько́х*, *декілько́м*, *де́кількома́*.

Означальний займенник *самий* (*сама*, *саме*, *самі*) залежно від змісту може наголошуватися по-різному. Наголос на першому складі спостерігаємо тоді, коли він уживається для підкреслення точного визначення якогось просторового або часового поняття (*до са́мого краю*, *до са́мої осені*), також у сполученні зі вказівним займенником *той* (*той са́мий*, *та са́ма*, *те са́ме*) для позначення тотожності. В інших значеннях займенник *самий* має наголос на закінченні.

Неозначені займенники мають наголос на частці: *де́хто*, *де́що*; *хто-не́будь*, *що-не́будь*, *який-не́будь*, *абіхто*, *абіщо*, *абіякий*.

Способи творення та правопис займенників

Неозначені займенники утворюються за допомогою префіксів (часток) *аби-*, *ані-*, *де-*, *сь-*. Такі займенники пишуться разом: *абихто*, *аніхто*, *декотрий*, *хтось*.

Неозначені займенники можуть утворюватися від питально-відносних за допомогою префіксів і суфіксів (часток) *будь-*, *-небудь*, *хтозна-*, *казна-*. Такі займенники

пишемо через дефіс: *будь- який, хто-небудь, хтозна-кому, казна-чий*.

Якщо в непрямих відмінках при заперечних чи неозначених займенниках вживається прийменник, то він ставиться між часткою ТА займенником і пишеться окремо: *де в кому, будь з ким, хтозна до кого, ні до кого, ні при чому*.

Схема морфологічного розбору займенника

1. Записати займенник і слово, з яким він пов'язаний, початкова форма, визначити частину мови.
2. Розряд за значенням, з якою частиною мови співвідносний.
3. Рід, число, відмінок.
4. Синтаксична функція.

Вправи та завдання

1. Визначте розряд і відмінок займенників.

1. Душа моя вже все перемогла і вільна стала, наче сарна в горах.
2. Нема тобі рятунку... відцурався тебе твій бог за зраду ідолянську...
3. Своя душа дорожча.
4. Немає більше болю, як пригадать собі часи щасливі при злиднях...
5. Візьми мене з собою!
6. Він проклятий від бога, мені не син, тобі не брат.
7. Я сам іду од вас!
8. Трудно сказати, для чого, власне, нам потрібна мрія і що вона таке, а, певне, в світі ніхто живий без мрії не прожив.
9. Ви чоловік тямущий і бувалий, набачили усякого начиння по тих Італіях...
10. А він такий, що не приймає жартів.
11. Той страждав за цноту, а сі за бузувірство.
12. Я того й не знала, що ти заручена!
13. Він, як ще був пажем, то за інфанту викликав на

герць одного принца крові. 14. Я наречена, і ніхто не може мене сплямити, навіть Дон Жуан.

(За творами Лесі Українки)

2. *Розкрийте значення фразеологізмів, визначте займенники, їх розряд за значенням, граматичну форму, позначте наголос.*

Скрутити собі в'язи; нічого собі; зарубати собі на носі; видати себе з головою; не до мене п'ється; за кого мене приймаєте; вірний собі; забивати собі голову; землі під собою не чути; знайти себе; кусати собі лікті; собі на умі; бий його лиха година; переломити себе; не по собі; і на тобі; брати своє; взяти в свої руки; куди твоє діло; за моєї пам'яті; за всяку ціну; і ніякої гайки; пробивати собі дорогу; нічого сказати; як свої п'ять пальців.

3. *Провідмініайте подані займенники. Укажіть, які з них мають суплетивні форми.*

I. Той, себе, вона, хтозна-який, нікотрий, ніщо.

II. Себе, ми, ніякий, свій, хтозна-хто, котрийсь.

III. Інший, мій, чийсь, я, весь, цей.

4. *Визначте, до якої частини мови належать виділені слова, з'ясуйте їхнє лексичне значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль. Доберіть займенникові відповідники до прономіналізованих слів.*

I. 1. Сам він не знав, не міг сказати, а *другі* з нього сміялись (М. Коцюбинський). 2. Було колись в *одній* країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував (Леся Українка). 3. Олена, як істинна полтавчанка, образилася з того, що гість не скористався з її гостинності і все печене й варене так і залишилося на столі *цілим* (Г. Тютюнник). 4. У вдови *один* син, та й той якраз під аршин (Г. Шевченко). 5. Частенько між людьми буває – один свою біду на *другого* звертає (Л. Глібов).

6. Не шукай правди в *других*, коли в тебе її немає (н. тв.). 7. Ось ідуть, один, *другий*, десятий – вірні ханські слуги (Р. Іваничук). 8. Вибирай жінку на *цілий* вік (н. тв.). 9. Покрай улиць поспішали заспані дівчата, та не з дому, а додому! Посилала мати на *цілу* ніч працювати (Т. Шевченко).

П. 1. *Одна* тільки зосталася в Батурині хаті (Т. Шевченко). 2. Він все терпить... Зо всього виходить *цілий* і здоровий (Леся Українка). 3. А я ледве додигала до вашої хати, не хотілось на чужині *одній* умирати (Т. Шевченко). 4. Лихо діється зо мною, та не *одно*, а всі лиха упали на мою голову (Т. Шевченко). 5. Холодним вітром од надії уже повіяло. Зима! Сиди *один* в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти ані порадитись (Т. Шевченко). 6. *Цілий* день стояв густий туман (М. Коцюбинський). 7. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, – видно, біля неї ходили хазяйські руки; двір виметений, чистий; огорожа *ціла* (Панас Мирний). 8. Галю, серце, рибко моя, що мені казати, хотів би я тебе одну *цілий* вік кохати (н. тв.). 9. Хто собою керувать не вмів, той і *другого* на розум не наставить (н. тв.).

5. Випишіть з тексту займенники і слова, з якими вони пов'язані. Зробіть морфологічний розбір займенників.

1. І пишуть же чортзна-що! І записують те, що треба б зовсім скасувать, вигубити з корінням і насінням, – промовив Воздвиженський (І. Нечуй-Левицький). 2. Сякі-такі вареники, а все краще галушок (н. тв.). 3. Без жінки і над самісіньким Дніпром І в новій великій хаті, і з тобою, мій друже-брате! 4. Мусиш ти мені усеньку ніч співати (Д. Павличко). 5. Просто йде воно невідь од чого, як сон, як сонячне проміння, як спів соловейка. Воно – життя. І тому йому треба довіряти

найбільше (Ю. Мушкетик). 6. Ми сьогодні з тобою на самісінькій грані – впали наші сніги всього за ніч (Р. Кудлик). 7. Дуб-велет розвинувся весною, а тоді враз невідь від чого загинув (Ю. Мушкетик). 7. Я буду на самоті, я буду самотній (Т. Шевченко). 8. Лиш одна є втіха в тому, що під небом голубим аж тепер вже видно, хто ми, до самісіньких глибин (Л. Костенко). 9. [Руські] жили вловленою дичиною та рибою, вивудженою в Бузі, казали, що навіть сам князь Ярослав знічев'я і з розпуки сидів з вудкою над Бугом, ждучи невідь-чого (П. Загребельний).

6. Визначте, чи чітко висловлено думку в поданих реченнях. Якщо ні – перебудуйте речення.

1. Батько взяв у руки торбу, вийняв з неї хлібину, поклав її на стіл. 2. Мати послала сина до сусідки по її сито. 3. Дід попросив онука прочитати свого листа. 4. Агроном звелів водієві під'їхати до своєї хати. 5. Брат порадив другові віднести книжки до його кімнати. 6. Це був водій автомобіля, який перший проїхав новою трасою. 7. Ми піднялися на вершину гори, яка заросла лісом. 8. Сусід розмовляв із батьком про його справи.

Питання для контролю

1. Яку частину мови називаємо займенником?
2. На що можуть вказувати займенники?
3. Назвіть морфологічні ознаки займенника.
4. Розкажіть про розряди займенників.
5. Розкажіть про стилістичне вживання займенників.
6. Розкрийте синтаксичну функцію займенника.
7. Розкажіть про типи відмінювання займенників.
8. Які особливості наголошення займенників?
9. Які частини мови можуть зазнавати прономіналізації?

10. Розкажіть про правопис займенників.

11. У які частини мови можуть переходити займенники?

Дієслово як частина мови. Морфологічні ознаки, синтаксичні функції

Дієслово – самостійна частина мови, яка служить для вираження динамічної ознаки (дії, стану у процесі дії тривання, розгортання або становлення). Узагальнене поняття дії як процесу виражається у граматичних категоріях перехідності/неперехідності, часу, особи, способу, стану, виду.

Усі дієслівні категорії поділяються на загальнодієслівні (наприклад, перехідність/неперехідність) і часткові (часу (інф., наприклад, її не має), способу (крім інф., дієприкм., дієприсл.), способу).

Дієслова можуть означати: 1. Фізичну дію істоти, особи: *Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать.* 2. Стан, в якому перебуває предмет (зміну і виявлення його якості, перехід з однієї якості в іншу): *Спить озеро, спить ліс і очерет.* 3. Передавати процеси становлення предмета (зміну і виявлення його якості й перехід з однієї якості в іншу): *Вже червоніють помідори, вже ходить осінь по землі. Обличчя генерала поволі блідло.* Дієслова передають динамічну ознаку або активно виконувану предметом, або властиву предметові у процесі становлення і розгортання. Тривалий процес наростання ознаки виражається у граматичній категорії часу (ознака розгортається в часі).

Дієслово здатне виконувати в реченні будь-яку синтаксичну функцію:

1. Присудка: *Уже весняне сонце припікає*. – простий дієсл. *Ах, пробачте, ви мали щось казати*. – скл. дієслівний. *В моїй обладі вода повинна знати береги*. – скл. дієслівний. *Наймичкою тобі стану*. – скл. іменний.
2. Підмета (інфінітив): *Жити – Вітчизні служити*. *Списувати – себе не поважати*. 3. Додатка: *Вона сказала вивчити*. 4. Означення: *Сагайда подав команду в'ючитись*. (О.Гончар). 5. Обставини: *Черниш зупинився перепочити*.

Форми дієслова: дієвідмінювані, відмінювані, незмінні

Форми дієслова – інфінітив, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на *-но*, *-то*.

Інфінітив (від лат. "неозначений") – неозначена форма дієслова, його початкова форма, яка означає дію, не виражаючи способу, часу, особи, числа і роду. Це найбільш загальне вираження дії. Йому притаманні загальнодієслівні категорії виду, перехідності / неперехідності, стану.

Інфінітив – незмінна форма дієслова, він характеризується наявністю суфікса *-ти* (*-ть*), після якого може вживатися постфікс *-ся*: *говори-ти*, *відповіда-ти*, *вчи-ти-ся*, *смія-ти-сь*. *-ТЬ* вживається не по всій Україні, а в діалектах (*ходить*, *робить*, *носить*).

Інфінітив може вживатися з часткою *би* (*б*), якщо виражає не реальну, а бажану, можливу за якихось умов дію: *Мені б перепочити трохи. Тобі підучити б ще*.

Може виконувати функцію наказового способу: *Встати! Спати! Мовчати!*

Особові форми властиві дієсловам наказового способу, теперішнього і майбутнього часу дійсного способу: *співай, співаймо, танцюйте, станцюю, лежиш, співають, думатимуть, будеш готувати*. **Родові форми** характерні для дієслів умовного способу та минулого часу дійсного способу: *летів би, побачила б, сміялося б, сказав, скочила, був приніс, були вирішили*. Обидві ці форми виражають дію суб'єкта: *То я прийду колись до твого дому (Л.У.)*. *Скажи йому, що сповіді бажає всесвітній грішник Дон Жуан (Л.У.)*. Особові форми є дієвідмінюваними.

Дієприкметник, або іменна форма дієслова, становить собою проміжний ступінь у процесі перетворення динамічної ознаки на статичну: *Синіли (динамічна ознака) на межі васильки*. *Ці синіючі на межі васильки завжди хвилювали мене* – на шляху від динамічності до статичності.

Дієприкметник є відмінюваною формою дієслова: відмінюється за родами, числами, відмінками, узгоджуючись у цих формах з іменником: *Затремтіли зірки посмурнілі і погасли в імлі голубій (В. Сосюра)*.

Дієприслівник – форма дієслова, яка називає дію, додаткову до тієї, що виражена особовою чи родовою формою дієслова, у мовленні є словом, що пояснює іншу дієслівну (родову чи особову) форму, і пояснюваним у більшості випадків прислівниками, іменниками в непрямих відмінках: *Чайка скиглить, літаючи, мов за дітьми плаче (Т.Шевч.)*. Дієприслівник – невідмінювана й не дієвідмінювана форма дієслова.

Безособові форми на -но, -то виражають дію безвідносно до діяча, позначеного формою називного

відмінка іменного слова, в реченні є словами незалежними: *Ой, у полі жито копитами збито* (Н. тв.). *Що зроблено, те зроблено*. Це, як і дієприслівник, невідмінювана й не дієвідмінювана форма.

Отже, розрізняють дієслівні форми незмінні (інфінітив, дієприслівник, безособові) та змінні – дієвідмінювані (особові, родові), відмінювані (дієприкметник).

Мовознавці виокремлюють 41 семантичну групу дієслів¹. Наведемо деякі з них. Дієслова можуть характеризуватися такою семантикою:

1) бажання (особові): *бажати, прагнути, потребувати, хотіти;*

2) бажання (безособові): *багнутися, кортіти, минутися, хтітися;*

3) часових меж: *лишати, починати, продовжувати, припиняти;*

4) мислення: *думати, марити, мислити, мріяти, пам'ятати;*

5) прохання і примусу: *благати, вабити, звати, кликати, примушувати, просити, пхати, тягти;*

6) зневаги й огиди: *гидувати, гордувати, гребувати;*

7) пересування: *брести, бродити, їхати, їздити, іти, крокувати, лазити, лізти, летіти, линутти, літати, простувати, прямувати, ходити;*

¹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг.ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 326 - 330.

8) успіху: *везти, вестися, таланити, фортунити, щастити;*

9) залежності від об'єкта: *акомпанувати, аплодувати, вторити, імпонувати, кланятися, коритися, опонувати, підлягати, подобатися, присягати (присягатися), слугувати;*

10) мовлення: *белькотати, буркати, говорити, оповідати, провіщати, радити, ректи, твердити;*

11) виявлення почуттів: *грубіянити, дякувати, шкодити, мститися;*

12) впливу на об'єкт: *абсорбувати, автоматизувати, аргументувати, базувати, вартувати, екзаменувати, ігнорувати, муштрувати, патрулювати, організувати;*

13) ставлення до об'єкта: *бити, ганяти, гризти, зневажати, калічити, клювати, критикувати, кусати, кривдити, лаяти, ображати, преміювати, цькувати, шарпати;*

14) взаємозалежності: *дружити, єднати, знайомити, координувати, ототожнювати, парувати, погоджувати, сполучати;*

15) фізичного стану: *лихоманити, морозити, температурити, трусити, трясти;*

16) ставлення, стосунку до об'єкта: *гордувати, володіти, командувати, верховодити, легковажити, любитися, милуватися, керувати, диригувати; глузувати, знущатися, кпити, сміятися;*

17) наростання ознаки: *багатшати, біліти, в'янути, зліти, п'яніти, чорніти;*

18) праці: *думати, мислити, мудрувати, працювати, трудитися та ін.*

Дві основи дієслова

Усі дієслова мають дві основи – інфінітива та теперішнього часу. Це важливо пам'ятати, оскільки дієслівні форми творяться від основи інфінітива чи основи теперішнього часу.

Основу інфінітива визначають за його формою відкиданням інфінітивного суфікса *-ти*: *руба-ти*, *чита-ти*, *вели-ти*, *зoi-ти*.

Основу теперішнього часу визначають за формою третьої особи множини теперішнього часу відкиданням особового закінчення: *нос-ять*, *нес-уть*, *читай-уть*, *сплять*.

У дієслів доконаного виду основа теперішнього часу визначається так же: *зіграти* – *зіграй-уть*, *проспівати* – *проспівай-уть*. Формально у дієслів доконаного виду основа теперішнього часу = основа майбутнього часу.

Поділ дієслів на дієвідміни.

Словозміна дієслів 1-2 дієвідміни

У теперішньому часі дієслова змінюються за числами та особами. Особові форми утворюються від основи теперішнього часу додаванням до неї особових закінчень. За характером голосного в особових закінченнях розрізняють *дієслова першої та другої дієвідмін*.

До першої дієвідміни належать дієслова, які у третій особі множини мають закінчення *-уть* (*-ють*), а в закінченнях першої особи множини, другої особи однини і множини – голосний [e]: *пишуть*, *пишемо*, *пишеш*, *пишете*; *передають*, *передаємо*, *передаєш*, *передаєте*.

До другої дієвідміни належать дієслова, які в третій особі множини мають закінчення *-ать (-ять)*, а в закінченнях першої особи множини, другої однини і множини – голосні [и] чи [і]: *біжать, біжимо, біжиш, біжете; стоять, стоїмо, стоїш, стоїте*.

У першій особі однини дієслова обох дієвідмін мають закінчення *-у (-ю)*: *пишу, передаю, біжу, стою*.

**Зразок словозміни дієслів у теперішньому часі:
Перша дієвідміна**

Однина			Множина		
1 ос. <i>везу</i>	<i>жну</i>	<i>Малюю</i>	<i>Веземо</i>	<i>жнемо</i>	<i>малюємо</i>
2 ос. <i>везеш</i>	<i>жнеш</i>	<i>Малюєш</i>	<i>Везете</i>	<i>жнете</i>	<i>малюєте</i>
3 ос. <i>везе</i>	<i>жне</i>	<i>Малює</i>	<i>Везуть</i>	<i>жнуть</i>	<i>малюють</i>
<i>Друга дієвідміна</i>					
Однина			Множина		
1 ос. <i>бачу</i>	<i>ходжу</i>	<i>Стою</i>	<i>Бачимо</i>	<i>ходимо</i>	<i>стоїмо</i>
2 ос. <i>бачиш</i>	<i>ходиш</i>	<i>Стоїш</i>	<i>Бачите</i>	<i>ходите</i>	<i>стоїте</i>
3 ос. <i>бачить</i>	<i>ходить</i>	<i>Стоїть</i>	<i>Бачать</i>	<i>ходять</i>	<i>стоять</i>

**Види дієслів (доконаний і недоконаний). їх творення,
вживання одного у значенні іншого**

Категорія виду – загальнодієслівна категорія, бо виявляється в усіх формах дієслова.

Категорія виду – граматична категорія, що передає характер тривання дії в часі, виражає відношення дії до її внутрішньої часової межі. За допомогою цієї категорії передається одна з основних ознак дієслова як частини мови – вираження динамічної ознаки в процесі її розгортання, становлення.

Видові відмінності зводяться до того, що дієслова вказують на завершеність дії чи означають процес без вказівки на його завершення, на те, що дія складається з одного акту чи може містити кілька актів: *стукати* (кілька разів), *стукнути* (один акт).

Більшість дієслів сучасної української літературної мови має співвідносні форми доконаного/недоконаного виду – це форми одного слова, вони не мають відмінностей у лексичному значенні й різняться лише тим, що одна форма називає дію, не обмежену часом, інша – дію, обмежену часом. Провідною одиницею видової пари є форма доконаного виду.

Дієслівні форми **доконаного** виду можуть означати початок дії (*заспівати, загомоніти*), завершеність її, досягнення результату (*приїхати, надбудувати, пробачити*), багатократність обмеженої часом дії (*поперемивати, поперекладати*), раптовість дії (*стукнути, смикнути*), тривалість обмеженої часом дії (*прочекати, простояти*).

Дієслова доконаного виду означають обмежену часом дію в якийсь момент її здійснення. Вони мають форми минулого часу (*прийшов, склала, віддали*), давноминулого (*був заснув, була задрімала*), майбутнього простого (*напишу, прийдеш, заскриплять, забудете*).

Дієслова **недоконаного** виду виражають дію, тривалість якої не обмежена часом, дії без вказівки на додаткові відтінки (*носити, ходити, бігати*), довготривалість дії (*переробляти, вичитувати, вичікувати*), повторюваність дії (*почитувати, посьорбувати, поскубувати*).

Дієслова недоконаного виду можуть бути виражені у формах теперішнього часу (*сидиш,*

обсаджуюмо, звіряють), минулого (приходив, працювала, перечитували), давноминулого (був приходив, була читала), майбутнього складного (розв'язуватимемо, співатимуть, їстимуть) та складеного (буду готувати, буде їсти).

Форми **обох видів** мають вияв у наказовому та умовному способах: *відвідуй, чекаймо, хай літають, ходив би, сиділи б – посидь, хай перевірить, зуміла б, здійснили б:*

Співвідносні видові форми утворюються такими засобами:

- префіксами: *писати – написати, робити – зробити;*

- суфіксами: *привчити – привчати, звільнити – звільняти, грюкати – грюкнути, виховувати – виховати;*

- чергуванням фонем (воно здебільшого супроводжує суфіксальне утворення видової форми): *збирати – зібрати, заплітати – заплести, скакати – скочити;*

- зміною місця наголосу: *засипати – засипати, переносити – переносити, розрізати – розрізати;*

- суплетивно: *брати – взяти, ловити – спіймати.*

Певна кількість дієслів є **одновидовими** – такими, що завжди вживаються як дієслова недоконаного виду (*гидувати, поважати, розмовляти, нездужати, вимагати, ледарювати, гордувати, подорожувати*) чи доконаного (*розкричатися, схаменутися, стрепенутися, наврочити, натерпітися*).

Є дієслова і **двовидові** – такі, що однією формою називають у різному контексті то дію, обмежену часом, то дію, не обмежену часом. Це переважно дієслова, утворені від іншомовних слів за допомогою суфікса *-ува-* (на зразок: *атакувати, інформувати, організувати,*

телеграфувати, гарантувати), небагато дієслів власне українських (*веліти, наїстися, налітатися, намиливатися*). Не маючи видової форми, вони мають видове значення.

Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий), їх творення

Категорія способу – часткова дієслівна категорія, яка слугує для вираження відношення дії до дійсності, встановлюваного мовцем. Полягає у протиставленні реальної дії нереальній:

Я читаю лекцію – реальна дія.

Я читала б лекцію – ірреальна.

Розрізняють 5 способів дієслів. У школі ж вивчають 3:

- дійсний;
- умовний;
- наказовий;

Для вираження названих типів відношень уживаються форми п'яти способів: дійсного, наказового, умовного, бажального, спонукального.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, що відбувалася (відбулася), відбувається чи відбуватиметься (відбудеться). Дієслова дійсного способу уживаються в часових формах – теперішнього, минулого, давноминулого, майбутнього часу. Названа ними дія може бути стверджувальною і заперечною (якщо з дієсловом уживається частка *не*). Наприклад: 1. *Я пробував усі мені приступні шляхи до слави* (Л.У.). 2. *Але ж вони там служать по неволі* (Л.У.). 3. *Для надзвичайної зламаю звичай* (Л.У.). 4. *Ходив був до сусіда*.

Усі інші способи категорії часу не мають.

Наказовий спосіб виражає необхідність виконання дії самим мовцем з кимось, його співрозмовником або особою, що не бере участь у розмові, дія може бути направлена на те, щоб примусити співрозмовника: *Але тепер вділи мені годину. Дозволь покликати моїх дітей, сам розпитай їх про науку віри... (Л.У.). Візьміть собі, як хочете, на спомин (Л.У.).*

Дієслова наказового способу змінюються за числами та особами. При цьому форми першої особи однини вони не мають – мовець не може висловити собі наказу, побажання, а якщо він це робить, то вживає частку *хай* та особову форму майбутнього часу: *хай я прочитаю, хай я зроблю.*

Особові форми другої особи однини, першої та другої особи множини мають відповідно закінчення *-и*, нульове в другій особі однини, *-мо*, *-імо* в першій особі множини, *-те*, *-іте* (*-іть*) у другій особі множини: *сядьмо, ходімо, ходіть, сядьте.* Тож форми першої та другої особи творяться від основи теперішнього часу додаванням особових закінчень.

Отже, у цьому способі за допомогою особових закінчень твориться своя парадигма. Вона визначає II ос. однини і множини та I ос. множини:

I ос. множ. ходімо, II ос. одн. ходи, II ос. множ. ходіть.

Решта, якщо і є, то виражається аналітично за допомогою часток *хай*, *нехай*, *бодай*: *Нехай я не діжду таких дітей!*

У значенні наказового способу може вживатися й інфінітив: *Мовчати!* – замість *Мовчи!*

Різновидом наказового способу є сполучення дієслова майбутнього часу з частками *давай, давайте: Давайте поговоримо.*

Наказовий спосіб може мати граматичне значення минулого часу: *А він візьми та й принеси мені груші.*

Умовний спосіб називає нереальну дію, що може відбутися тільки за певних умов: *Коли хотів ти, Грицю, на світі пожити, було б тобі, Грицю, нас двох не любити* (н.тв.).

Дієслова умовного способу передають кілька дій, пов'язаних між собою умовою: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т.Ш.).

Особливою формою умовного способу є інфінітив з часткою *б*. Цей інфінітив поєднується з дієсловом умовного способу у складнопідрядному реченні: *Коли б мені цю дівчину узяти, то я б не знав, як з нею розмовляти.*

Часи дієслів (теперішній, минулий, майбутній), їх творення

Категорія часу виражає відношення дії до моменту мовлення про неї.

Є три різновиди таких відношень: а) дія відбувається під час розмови про неї; б) дія відбувається раніше від розмови про неї; в) дія відбувається після розмови про неї.

Для вираження названих відношень уживаються три часові форми: теперішнього, минулого, майбутнього часу.

Теперішній час уживається для позначення дії, що збігається з моментом розмови про неї: *Скажи, де ти*

береш тут воду (Л.У.). Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть (Л.У.).

Майбутній час називає дію, яка відбудеться чи виконуватиметься після розмови про неї: *Нізащо не піду за нього! (Л.У.). Нехай поможуть визволити вас, - я їх озолочу (Л.У.).*

У майбутньому часі дієслова змінюються за числами та особами.

Від дієслів доконаного виду утворюється **проста форма**: *прийти – прийду, прийдеш, прийде, прийдемо, прийдете, прийдуть; зробити – зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять.* Ця форма майбутнього часу має всі особливості словозміни дієслів теперішнього часу: такі самі особові закінчення та чергування приголосних.

Від дієслів недоконаного виду утворюються дві структурні форми майбутнього часу – складна і складена.

Складна форма утворюється додаванням до інфінітива *-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть* – частин особових форм дієслова *їняти* без спільної для них частини *й-*: *приходитиму, приходитимеш, приходитиме, приходитимемо, приходитимете, приходитимуть.*

Складена форма утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* та інфінітива: *буду йти, будеш йти, будемо йти, будуть йти.*

Проста й складна форми майбутнього часу є синтетичними граматичними формами: лексичне й

граматичні значення їх виражаються нерозчленовано, одним словом. Складена форма є аналітичною граматичною формою: її лексичне значення виражається неозначеною формою, граматичні значення особи, числа – особовими формами дієслова *бути*.

Однина

1 ос. <i>вивчу</i>	<i>ітиму</i>	<i>буду чекати</i>
2 ос. <i>вивчиш</i>	<i>ітимеш</i>	<i>будеш чекати</i>
3 ос. <i>вивчить</i>	<i>ітиме</i>	<i>буде чекати</i>

Множина

1 ос. <i>вивчимо</i>	<i>ітимемо</i>	<i>будемо чекати</i>
2 ос. <i>вивчите</i>	<i>ітимете</i>	<i>будете чекати</i>
3 ос. <i>вивчать</i>	<i>ітимуть</i>	<i>будуть чекати</i>

Минулий час вживається для позначення дії, що відбувалася чи відбулася до моменту розмови про неї: *В найтяжчий час мене кумир мій зрадив (Л.У.). Я певен, що мені, як своєму другу, признався б він по правді (Л.У.). Марічка перша змерзала і пускалася бігти (М. Коцюб.).*

Дієслова минулого часу змінюються за числами і в однині за родами.

Форми минулого часу утворюються від основи інфінітива додаванням до неї суфікса *-л-*, форма чоловічого роду – суфікса *-в*: *малюва-ти* → *малюва-* + *-в* → *малював*, *малюва-* + *-л* → *малювала*, *малювало*, *малювали*.

Значення минулого часу в цих дієслівних формах виражають суфікси *-л-*, *-в*, значення роду й числа – закінчення: нульове – форму чоловічого роду (*учень читав*), *-а* – жіночого (*учениця читала*); *-о* – середнього (*хлоп'я читало*), *-и* – множини (*діти читали*).

Якщо суфікс неозначеної форми *-ти* вживається після приголосного, то форма чоловічого роду не має формотворчого суфікса *-в*: *нести* – *ніс*, *пекти* – *пек* (давні голосні [o], [e] чергуються з [i]).

Форми минулого часу вживаються із суфіксом *-ся*, якщо їх утворено від інфінітива з цим суфіксом:

сподіватися – сподівався, сподівалася, сподівалося, сподівалися.

Синонімія форм часу дієслів

У мовленні спостерігаються **явища вживання форм одного часу в значенні іншого**: 1) форми теперішнього часу вживаються у значенні минулого з метою поживавлення розповіді: *На випускному я так перехвилювалася. Заходжу до зали, дивлюсь на класного керівника й нічого не розумію.* 2) форми теперішнього часу – в значенні майбутнього, коли названі дії видаються мовцеві обов'язково здійсненими: *Після закінчення уроків я йду на тренування, повертаюсь додому й роблю уроки;* 3) форми майбутнього часу вживаються в значенні минулого, позначаючи раптові дії чи дії повторювані: *Мати, бувало, візьме в руки батькового листа, підійде до вікна й читає.*

Особові, родові, числові форми дієслів

Категорія особи виражає відношення дії до учасників мовленнєвого акту. Суб'єктом дії може бути або сам мовець: *Чужу біду руками розведу.* Або його співрозмовник: *Ти плачеш, Мавко? (Л.У.).*

У граматиці виконавцем дії (суб'єктом) у граматиці може бути як істота, так і неістота: *Батьки мої, дозвольте мовить слово (Л.У.)* – виконавець дії істота. *Душа моя вже все перемогла і вільна стала, наче сарна в горах (Л.У.)* – виконавець дії неістота. *Розмова з нечестивим і праведні уста споганить може (Л.У.)* – виконавець дії неістота.

Розрізняють три особові форми в однині і три у множині.

Основна функція дієслів I особи – виконання дії мовцем (але це значення може бути й ширшим, ми його не вивчаємо): *я допоможу, ми допоможемо*.

Форми II особи називають співрозмовника як творця дії (*ти радієш, ви радієте*).

Форми III особи протиставляються I і II як такі, що відносяться до будь-якого суб'єкта, а не до мовця чи співрозмовника. Дію виконує хтось, хто є відсутнім (*він мислить, вона мислить, воно мислить, вони мислять*).

Кожна особова форма має мовне вираження у відповідних особових закінченнях.

Однина

1 ос.	<i>несу</i>	<i>Читаю</i>	<i>ходжу</i>	<i>стою</i>
2 ос.	<i>несеш,</i> <i>неси</i>	<i>читаєш,</i> <i>читай</i>	<i>ходиш</i> <i>ходи</i>	<i>стоїш</i> <i>стій</i>
3 ос.	<i>несе,</i> <i>хай несе</i>	<i>читає,</i> <i>хай читає</i>	<i>ходить</i> <i>хай ходить</i>	<i>стоїть</i> <i>хай стоїть</i>
Множина				
1 ос.	<i>несемо</i> <i>несімо</i>	<i>Читаємо</i> <i>читаймо</i>	<i>ходимо</i> <i>ходімо</i>	<i>стоїмо</i> <i>стіймо</i>
2 ос.	<i>несете</i> <i>несіть, (-іте)</i>	<i>читаєте</i> <i>читайте</i>	<i>ходите</i> <i>ходіть, (-іте)</i>	<i>стоїте</i> <i>стійте</i>
3 ос.	<i>несуть</i> <i>хай несуть</i>	<i>читають</i> <i>хай читають</i>	<i>ходять</i> <i>хай ходять</i>	<i>стоять</i> <i>хай стоять</i>

Дієслова минулого часу дійсного способу та дієслова умовного способу, маючи родові форми, зберігають особове значення, яке виражається за допомогою особових займенників (лексично): *я працювала, ти працювала, вона працювала, ми*

працювали, ви працювали, вони працювали – одна й та сама родова форма, поєднуючись із займенниками, що називають різні особи, виражає дію різних осіб, отже, набуває значення різних особових форм.

У системі дієслова розрізняють **безособові дієслова** – вони формально мають вигляд III особи однини: *Вечоріє. Смеркає. – Хлопець читає.*

Колись безособові дієслова були особовими. Залишки цього спостерігаємо і зараз: *Гримить. Грім гримить.*

Безособові дієслова є незмінними, вони вживаються у формі теперішнього часу третьої особи однини дійсного способу (*вечоріє, розвиднюється*) або середнього роду минулого часу дійсного способу (*поталанило*) чи у формі умовного способу (*потепліло б*). Такі дієслова вживаються у безособових реченнях.

Особові форми властиві дієсловам теперішнього й майбутнього часу дійсного способу та дієсловам наказового способу.

Дієслова минулого часу в українській мові мають **граматичну категорію роду**, що виконує лише синтаксичну функцію – забезпечує узгодження дієслів-присудків з іменниками і займенниками-підметами: 1. *Микола направив струни, повів смичком, – і весела пісня розляглася по хаті* (Н.-Лев.). У поданих реченнях присудки узгоджуються в роді з підметами: *Микола направив, пісня розляглася.*

Рід дієслів виражається закінченням: чоловічий рід – нульовим (*читав, ходив, робив*), жіночий і середній – закінченнями *-а, -о* (*читала, читало, ходила, ходило, робила, робило*).

У множині дієслова минулого і давноминулого часу за родами не розрізняються (*ходили, читали, робили; були пішли, написали були*).

Дію може виконувати один предмет (особа) чи кілька. Через те дієслово має **граматичну категорію числа**, форми однини та множини. Однина означає віднесеність дії до одиничного діяча, множина – до множинного.

Засобом вираження граматичних значень однини та множини є флексія в особових (теперішнього, майбутнього часів, наказового способу) та родових формах (минулого часу, умовного способу) дієслів: *(на) пишу, (на) пишеш, (на) пише, (на) пишемо, (на) пишете, (на) пишуть; писатиму, писатимеш, писатиме, писатимемо, писатимете, писатимуть; пиши, пишімо, пишіть, писав би, писала б, писали б*.

Форми множини можуть функціонувати в переносному значенні в ролі однини. Із значенням однини вживаються такі форми множини:

1) «авторська» форма множини у книжних стилях мовлення, коли автор доповідає про результати своєї роботи не лише від свого імені, а й від імені тих, хто є його читачем або слухачем: *М встановили такі статистичні дані: за інфінітивом закріплено лише три граматичні значення – вид, стан і перехідність* (І. І. Ковалик).

2) множина ввічливості, пошанне звертання до співбесідника: *Тамаро В'ячеславівно, повторіть, будь ласка*.

3) множина пошани, звернена до батьків і осіб, старших за віком (чи за посадою та саном), і виражена формою третьої особи: *Мати казали ось так зробити*.

Чергування приголосних в особових формах дієслів

У процесі словозміни в основі дієслів відбувається **чергування приголосних**. У дієсловах першої дієвідміни приголосні [г], [к], [х] послідовно змінюються на [ж], [ч], [ш]: *могти* – *можу, можеши, може, можемо, можуть*; *кликати* – *кличу, кличеш, кличе, кличемо, кличете, кличуть*; *колихати* – *колишеши, колише, колишемо, колишите, колишуть*; в усіх особових формах чергуються [з] – [ж], [с] – [ш]: *мазати* – *мажу, мажеш, мажемо, мажуть*; *чесати* – *чешу, чешеш, чешемо, чешуть*.

У дієсловах другої дієвідміни чергування приголосних відбувається лише в першій особі однини:

[т] – [ч]: *світити* – *свічу, платити* – *плачу*;

[з] – [ж]: *лазити* – *лажу, возити* – *вожу*;

[с] – [ш]: *носити* – *ношу, косити* – *кошу*;

[д] – [дж]: *ходити* – *ходжу, сидіти* – *сиджу, бродити* – *броджу, садити* – *саджу*;

[зд] – [ждж]: *їздити* – *їжджу*;

[ск], [ст] – [шч] (орфографічно *щ*): *пускати* – *пущу, мастити* – *мащу*;

губні [б], [п], [м], [в], [ф] – губний + [л']: *любити* – *люблю, ловити* – *ловлю, графити* – *графлю, купити* – *куплю, ломити* – *ломлю*.

Чергування губних із сполученням «губний + [л']» відбувається і в третій особі множини: *робити* – *роблять, ловити* – *ловлять, графити* – *графлять, спати* – *сплять*.

Афікс *-ся*, наявний в інфінітиві, зберігається в усіх особових формах після закінчення, причому у 3-й особі однини дієслів першої дієвідміни між закінченням і *-ся* з'являється [т'] (графічно *ть*): *сміятися* – *сміюся*,

смієшся, сміється, сміємося; боятися – боюся, боїшся, боїться, боїтеся, бояться.

Перехідні й неперехідні дієслова

Перехідність/неперехідність – загальнодієслівна категорія, яка виражає відношення дії до об'єкта: переходить чи не переходить дія на об'єкт.

Розрізняють дієслова перехідні і неперехідні.

Перехідні дієслова називають дію, яка безпосередньо спрямована на об'єкт, тобто переходить на предмет: *співати пісню, читати лекцію, чистити рибу.*

Назва об'єкта, що вживається з перехідними дієсловами, виражається формою а) знахідного відмінка іменників, займенників без прийменника (*бачити коханого, розумію сум, їсти кашу, розповісти казку*); б) родового відмінка без прийменника, якщо дія поширюється на частину предмета (*з'їсти каші, привезти вугілля, заробити грошей*) чи з дієсловом вжита заперечна частка *не* (*не побачити коханого, не виконати справи*). Наявність частки *не* змінює характер керування дієслова: без частки воно вимагає форми знахідного відмінка (*переходжу вулицю, купую хліб, продаю квасолі*), із часткою *не* – родового відмінка (*не переходжу вулиці, не купую хліба, не продаю квасолі*).

Неперехідні дієслова називають дію, яка або зовсім не переходить на об'єкт, або переходить на непрямий об'єкт: *дивиться на сестру, сподіватися на перемогу, пишу батькам, турбуватися про дітей.*

Іменник, що називає побічний об'єкт дії при неперехідних дієсловах вживається у формі будь-якого непрямого відмінка без прийменника чи з ним, крім

безприйменникових знахідного та родового у двох випадках, названих вище: *повідомити матері, малювати фломастером, турбуватися про хворого, гуляти з дитиною.*

Якщо перехідні дієслова завжди вживаються без суфікса *-ся*, то неперехідні – і без суфікса *-ся*, і з ним.

Деякі дієслова залежно від контексту вживаються то як перехідні, то як неперехідні. Зіставте: *викопувати траншею – викопувати швидко – викопувати лопатою; вишивати скатертину – вишивати хрестиком.* Тож при визначенні цієї категорії слід уважно дивитися на контекст.

Стан дієслова

Категорія стану дієслів – це загально-дієслівна категорія, що виражає відношення дії до суб'єкта та об'єкта. Залежно від характеру відношень між суб'єктом та об'єктом категорія стану знаходить свій вияв у таких його різновидах: активного, пасивного, зворотно-середнього, нульового стану.

Виділення станів їх тісно пов'язане з розмежуванням перехідних і неперехідних дієслів. Всі перехідні дієслова належать до активного стану.

Дієслова **активного стану** виражають дію, що переходить від суб'єкта безпосередньо на об'єкт, назва якого виражена іменником у формі знахідного відмінка без прийменника або у формі родового відмінка, якщо з дієсловом вжито частку *не-* чи дія поширюється на частину предмета: *чоловік купує автомобіль, учитель провів урок, студент не з'явився на практику, батько нарубав дров, приготував вечерю.* Дієслова активного

стану – це перехідні дієслова, вони завжди живляються без суфікса *-ся*.

Від дієслів активного стану за допомогою суфікса *-ся* утворюються дієслова пасивного та зворотно-середнього станів.

Дієслова **пасивного стану** виражають такі відношення дії до суб'єкта та об'єкта, за яких назва суб'єкта виражається формою орудного відмінка (іменник, що називає суб'єкт, виконує в реченні функцію додатка), а назва об'єкта дії є формою називного відмінка (іменник, що називає об'єкт дії, виконує у реченні функцію підмета): *доповідь готується студентом, пісня виконується артистом, передплата преси проводиться працівниками пошти.*

Зворотні дієслова

Для української мови пасивні конструкції менш притаманні за активні. Тому слід, де це можливо, надавати перевагу дієсловам активного стану над пасивними дієсловами: *учні виконують роботу, а не робота виконується учнями.*

Від форми пасивного стану треба відрізнити **зворотні дієслова**, що означають дію, носій якої в реченні виражений називним відмінком.

За значенням вони поділяються на такі підгрупи:

а) власне зворотні, що означають дію, спрямовану на самого її носія: *дівчина розчісується* (тобто розчісує сама себе), *комаха ховається*;

б) непрямо-зворотні, що означають дію, виконувану в інтересах її носія: *господиня прибирається в хаті* (тобто прибирає для себе), *студент готується до іспитів* (тобто готує себе, щоб скласти сесію);

в) взаємно-зворотні, що означають дію двох і більше діячів, яка взаємно спрямована: *жінки сваряться*, (тобто: жінки сварять одна одну), *закохані цілуються*;

г) загально-зворотні, що означають стан діяча: *учитель усміхається, а учень хвилюється*;

д) безоб'єктно-зворотні, що означають дію, спрямовану від її діяча: *корова бодається, хлопчик штовхається*.

Схема морфологічного аналізу дієслова

1. Початкова форма. Частина мови.
2. Особове чи неособове.
3. Дієвідміна.
4. У особових: особа, число, час, вид, спосіб, рід. У неособових визначити ті з категорій, які можливо.
5. Перехідність. Стан.
6. Синтаксична роль.

Вправи та завдання

1. *З'ясуйте, до яких частин мови належать виділені слова. Доведіть свою думку.*

1. Гіркий був келих *життьовий*, а ще хотів би з нього пити, любити, мучитись, і *жити*, і знать, що ти є ще *живий* (Олександр Олесь). 2. Люди назвали сосновий сік таким гарним словом – *живиця*, тобто *живити*, *заживляти* (В. Скуратівський). 3. Дедал Ікару ладнав до тіла *крила* прекрасні з пір'їн орлиних... І диво-людина в небо злетіла, *крилатий* юнак у безмежність лине... До сонця він тяг окрилені руки (В. Коротич). 4. Море *сріблить*, білить хвилі сині (Олександр Олесь). 5. Іскристо, *срібристо* кружляє уява (Б.-І. Антонич).

2. *З'ясуйте, що означає дієслово в реченнях: фізичну дію, стан чи процес.*

1. Похололи вже руки, що й пучками не рушу (Л.У.). 2. Заграй, заграй, дай голос мому серцю! (Л.У.). 3. Он сестра волить як не лілею, то троянду, а я волю лавр (Л.У.). 4. От, якби напевне знала, то я б його затримала, а так не зважилась (Л.У.). 5. Прости мене. 6. Ох, як вона уміла думки читати щонайтаємніші (Л.У.). 7. Він весь якось зібгався і зменшився.

3. *Запишіть під диктовку, знайдіть у тексті дієслова, визначте їх синтаксичну роль, дієвідміну.*

Калка! Коротке колюче слово, що буде вічно ятрити серце негасимим болем. Калка! Невеличка степова річечка, притока Кальміуса! Ти могла б стати місцем нашої звитяги, якби знайшовся сильний і розумний вождь, що зібрав би все військо в один кулак. Могла б! Але не стала – через нерозум, через князівські незгоди та чвари, заздрість та роз'єднання... Натомість стала нашою неславою, нашою мукою і непоправною втратою – спільною могилою для тисяч і тисяч руських витязів...

Хто ж винен? Мстислав Удалий та Мстислав Київський, ворожда між якими привела до роз'єднання війська? Половці, що кинулися тікати від першого натиску татар і розладнали стрій галицько-волинських полків? Чи й він сам та інші молодші князі, які могли сказати своє слово і наполягти на об'єднанні, але не сказали і не наполягли?

Може, коли б вони тоді на Калці винищили військо хана Джучі, – а така можливість була, – то тепер не прийшов би і не погромив Рязанської та Суздальської земель його син Батий, не тікали б звідти в Галичину та на Волинь тисячі втікачів – бояр, ремісників, смердів? Може...

(За В. Маликом)

4. *Утворіть інфінітив від поданих дієслів. Які чергування звуків спостерігаємо при цьому?*

I. Кручу, розповім, розповідаю, веду, жену, жну, зацікавлюю, цікавлю, розбуджу, збаламучу, садимо, саджаємо, пощу, плачу, плачу́.

II. Підмету, підмітаю, тікаю, втечеш, записую, запишу, продаси, продаєш, заплету, заплітаю, від'їжджаємо, переїжджаємо, замовкну, замовчу, замовкаємо.

5. *Визначте основу інфінітива та основу теперішнього часу дієслів. У яких дієсловах вони збігаються?*

Сіяти, дихати, відбиватися, тоншати, переходити, подивитись, засміятися, конспектувати, повертатися, трепетати, плисти, плести, косити, жати, впізнавати, впізнати, знатися, знати, прощати, клеїти, витирати, стояти, колоти, робити, чути, плакати, садити.

6. *Визначте, до якої дієвідміни належать дієслова. Провідмінійте їх у теперішньому часі.*

Зринати, ходити, зустрічати, їздити, з'являтися, лазити, куняти, летіти.

7. *Виявіть дієслова, визначте їх вид.*

1. Прадід мало-помалу брів і співав гайдамацької пісні, а Данилко спостерігав, як неймовірно росли на небі сніжно-білі вишневі дерева (Ю. Яновський). 2. З невеликих крупинок, почасти загадкових і не до кінця вияснених, вталанювало натрапляти на живий слід, одшукуючи припорошену століттями й таїною ниточку, з якої розкручувався клубочок історії не одного покоління моїх предків (В. Скуратівський). 3. Ліс випустив мене з своїх обіймів, степам віддавши лагідно (В. Стус). 4. Засіявши лан, господар одягав святкове вбрання, дбайливо приготоване для цього дійства, діставав з

горища лучник і прилаштовував його до комина (В. Скуратівський). 5. Ті книги напрочуд тонко підібрано під його смак – цілі вечори сидить він у тій кімнаті, захоплено гортаючи сторінки (В. Шевчук).

8. *Доберіть до кожного дієслова видову пару. Назвіть формотворчі афікси. Назвіть одновидові та двовидові дієслова.*

Випросити, поїсти, атестувати, переслідувати, застудити, побігти, ходити, підтакувати, шипіти, мукати, возити, вітамінізувати, учителювати, лепетати, відслужити, потребувати.

9. *Впишіть дієслівні форми і визначте, які з них мають значення дійсного, умовного та наказового способів. З'ясуйте, якими засобами виражені ці граматичні значення. Запишіть початкову форму кожного дієслова. Знайдіть у тексті дієслівні форми, яким не властива категорія способу.*

1. Мій дикий коню, норовистий коню! Все так би ти й іржав, все так би ти й летів. А я тебе спиню і розсупоню на роздоріжжі всіх очих світів (Л. Костенко). 2. Як же його у неволі жити без надії? Навчіть мене, люди добрі, а то одурію (Т. Шевченко). 3. Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось... Не забувайте незабутнє, воно вже інесем взялось! (Л. Костенко). 4. Нехай у грудях ти чудове серце маєш і серце те усіх звабля, бо всіх до нього ти ласкаво пригортаєш. Та, коли ти України не кохаєш, – ти не моя! (М. Вороний). 5. Ти знов прийшла, моя печальна музо. Не бійся, я не покладаю рук. Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя падає на брук (Л. Костенко). 6. Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, неначе з кришталю; якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (Леся Українка).

10. *Запишіть подані дієслова двома групами: дієслова першої і другої дієвідмін; від трьох дієслів кожної групи запишіть усі особові форми теперішнього часу дійсного способу, форми наказового способу.*

Гнутися, перетворюватися, нарікати, засуджувати, прощати, жевріти, простити, зупинятися, світити, різати, розводити, вирощувати, мовчати, дорожити, пробиратися, шкодувати, гризти, колоти, жити, повзти. Тривожити.

11. *Випишіть із поданих речень дієслова, визначте їхній спосіб, час, особу, рід, число. Які з дієслів не мають категорії часу?*

1. Копатиму глину червону у чорнім саду, що понад лиманом родитиме сливи солоні. Важкий альбатрос, як рибину, ухопить долоню і рватиме руку, і битиме крильми зізду (Т. Федюк). 2. Я зустрічі не жду – не хочу я розбити твір мрій моїх святих і в серці погасить огонь життя мого, мій рай... І ти її не жди і твору моїх мрій, що богом став мені в буденщині сумній, рукою грішною своєю не займай! (М. Вороний). 3. А я навек любов'ю занімію, задушу в горлі крик чуттів, бо і тоді, як проростатиме з твоїх грудей травою – вони щемітимуть про родження синів (Б. Бойчук). 4. Віл щось почав був говорити, та судді річ його спочатку перебили (Є. Гребінка). 5. І сміх і плач – се рідні два брати, коли від болю серце рветься. Будь гордим же, не зраджуй серця ти, як плаче сміх, як плач сміється (М. Вороний).

12. *Запишіть парадигму майбутнього часу.*

Продати – продавати, доглядати – доглянути, стріляти – стрельнути, недоїдати – недоїсти, горіти – згоріти.

13. *Від поданих дієслів утворіть усі можливі часові форми.*

Передавати, передати, читати,
 прочитати, перечитати, перечитувати, начитатися,
 зігріти, зігрівати.

14. *Відповідаючи на запитання, вміщені в дужках, утворіть і запишіть словосполучення, визначте в них перехідні й неперехідні дієслова.*

I. Доповідати (хто? що? про що? з чим?), обговорюватися (хто? що? ким? з ким?), читати (хто? що? з ким? про що?), говорити (хто? що? про що? з ким?), говоритися (про що? про кого? в чому? кому? до кого?), обговорювати (що? кого? з ким?), міркувати (хто? над чим? про що?).

II. Обмірковувати (що? з ким?), хворіти (на що? хто? чим?), платити (кому? за що?), оплатити (що? кому?), сплатити (що? кому?), заплатити (за що? кому? чим?), розплатитися (за що? з ким? чим?), сповістити (кому? кого? про кого? про що?), оповіщати (кого? про що?), боліти (що? хто? у кого? кому?), уболівати (за ким? за чим? за кого? за що?).

15. *Визначте стан дієслів. Знайдіть зворотні дієслова, визначте їх підгрупу.*

1. Микола виходить у свою кімнату, сідає до столу, розгортає креслення, бере від стіни креслярську дошку, кнопками приколює до неї аркуш ватману, витягає рейшину, готовальню (В. Собко). 2. Заграло, запінилось синєє море, і буйнії вітри по морю шумлять, хвиля гуляє, мов чорнії гори, одна за другою біжать (Л. Глібов). 3. Я хліба не цураюсь і з добрими людьми братаюсь (І. Котяревський). 4. Орися більше поралася в хаті: примазувала, чепурила, чистила, полоскала, понамальовувала на грубці півників (Г.Тют.). 5. Згадується Улянці дідова казка (Донч.).

16. *З'ясуйте стилістичну роль виділених дієслів.*

1. *Крилатішає* наш несхитний рід. Зав'язується з цвіту буйний плід, бо має пісню, тобто душу має (І. Драч). 2. Глобально *безсонніють* ночі (І. Драч). 3. Мово! Велична молитво наша у своїй нероздільній Трійці, що *єси* ти і Бог Любов, і Бог Віра, і Бог Надія! (К. Мотрич). 4. І *пересріблюється* стан, *перепоблискують* наряди, і темно-пурпурово сходить з-за серця місяць молодан (М. Вінграновський). 5. Радійте, лицеміри й богомази, що рідний край мій – царство німоти. Та сам я *єсмь*! І є грудний мій біль, і є сльоза, що наскрізь пропікає камінний мур... (В. Стус). 6. Осінь *листопадає* по доріжці (П. Тичина).

17. *Розгляньте зразок доповідної записки. Які форми дієслова переважають у цьому діловому папері: особові чи неособові? Складіть власну доповідну записку, використовуючи особові форми дієслова.*

Директорові ХЗСШ № 16
Бездітку О.П.
учителя української мови
та літератури
Корнєєвої Ганни Іллівни

Доповідна записка

Доводжу до Вашого відома, що протягом I семестру учениця 10-Б класу Євсєєва В.О. пропустила 5 тижнів навчання без поважної причини, має численні заборгованості. Прошу вжити заходів до учениці Євсєєвої В.О.

15.11.2010р.

Підпис

18. *Відредагуйте доповідну записку. Правильний текст запишіть.*

Завучу Панченко Н.О.
від учителя Петрової І.К.

Доповідаю Вам, що 10-Б проігнорував урок українознавства. Хочу, щоб Ви вжили заходів щодо учнів.

15.11.2010р.

19. *Виконайте морфологічний розбір дієслів.*

1. Ліс жовтів і мінився осінніми фарбами, але хміль ще буйно зеленів, і кручені паничі цвіли (Донч.).
2. Випали сніги, вдарила люта зима, стало ще холодніше (О. Гончар). 3. Співала б риба, якби голос був (н.тв.).
4. Ви б лягли, мамо, спочити (Панас Мирний).
5. Копатиму глину червону у чорнім саду, що понад лиманом родитиме сливи солоні. Важкий альбатрос, як рибину, ухопить долоню і рватиме руку, і битиме крильми звізду (Т. Федюк). 6. Весною віє запашна кімната, дзвенить розмова і парує чай. Віддайся їм і в серце не пускай щемливих забобонів Полікрата (М. Зеров). 7. Люблю тебе, хіба ми не одна безодня? Човник пливе в імлу, наче кладе печать. (М. Кіяновська).
8. І сміх і плач – се рідні два брати, коли від болю серце рветься. Будь гордим же, не зраджуй серця ти, як плаче сміх, як плач сміється (М. Вороний).

Питання для контролю

1. Яку частину мови називають дієсловом? Назвіть граматичні категорії дієслова.
2. Що можуть означати та передавати дієслова?

3. Яку синтаксичну функцію може виконувати дієслово?
4. Назвіть форми дієслова. Охарактеризуйте кожную з них.
5. Розкажіть про семантичні групи дієслів.
6. Розкажіть про дві основи дієслова.
7. Розкажіть про поділ дієслів на дієвідміни. Наведіть зразки словозміни дієслів I та II дієвідмін.
8. Розкажіть про категорію виду.
9. Які дієслова називають одновидовими? Розкажіть про двовидові дієслова.
10. Розкажіть про категорію способу.
11. Розкажіть про категорію часу.
12. Розкажіть про творення усіх форм дієслів майбутнього часу.
13. Розкажіть про синонімію форм часу.
14. Розкажіть про граматичну категорію особи.
15. Розкажіть про безособові дієслова.
16. Розкажіть про граматичну категорію роду.
17. Розкажіть про граматичну категорію числа.
18. Чергування яких приголосних відбувається при творенні особових форм дієслова?
19. Розкажіть про категорію перехідності/неперехідності.
20. Розкажіть про категорію стану.
21. Які особливості зворотних дієслів. На які групи вони поділяються?

Дієприкметник як особлива Форма дієслова.

Дієслівні та прикметникові характеристики дієприкметників

Дієприкметник – це дієслівна форма, що виражає ознаку предмета за дією. Наприклад: *О, не взискуй гіркого меду слави! Той мед недобрый, від кусючих бджіл. Взискуй сказати поблідлими вустами хоч кілька людям необхідних слів (Л.Костенко).* У цьому реченні дієприкметники характеризують іменники за дією: бджоли (які? – що кусають) – *кусючі*; уста (які? – що поблідли) *поблідлі*.

У дієприкметнику поєднуються ознаки дієслова і прикметника, тому й називається ця дієслівна форма дієприкметником.

Подібно до прикметника дієприкметник виражає ознаку предмета, відповідає на таке саме питання – *який?*, має синтаксичні категорії роду, числа, відмінка: *підпалена промінням квітка, підпаленого запашного пирога, підпалені смачні сирники.* У реченні дієприкметник, як слово переважно залежне, виконує функцію означення або іменного присудка: *На вулиці було однотонне, присипляюче шелестіння дощу. Таємниця залишилась нерозгаданою.*

Подібно до дієслова в основі семантики ознаки, що виражається дієприкметником, назва дії – це назва ознаки предмета за дією. Дієприкметникові властиві дієслівні категорії виду: *виплекати* – *виплеканий* (доконаний вид), *фарбувати* – *фарбований* (недоконаний вид). Дієприкметник зберігає вид того дієслова, від якого утворюється. Особовим формам

дієслова притаманна категорія часу – дієприкметники вживаються в теперішньому та минулому часі: *хвилюючий фільм, порослий очеретом берег.*

Активні та пасивні дієприкметники, їх творення

Активні дієприкметники виражають ознаку діючого предмета. Може бути у формах теперішнього і минулого часу.

Активні дієприкметники утворюються від перехідних і неперехідних дієслів. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від дієслівної основи теперішнього часу за допомогою суфіксів: *-уч(ий), -юч(ий)* – від дієслів I дієвідміни; *-ач(ий), -яч(ий)* – від дієслів II дієвідміни: *читають – читаючий, в'януть – в'янучий, киплять – киплячий.*

Активні дієприкметники минулого часу утворюються від інфінітивної основи неперехідних дієслів за допомогою суфіксів *-л(ий)*: *стемні-ти → стемні+ -л-ий → стемнілий, згоріти – згорілий, змерзнути – змерзлий.*

Іноді активні дієприкметники минулого часу утворюються за допомогою суфікса *-и*, наприклад: *перемогти – перемігший.* Замість них уживаються описові форми: *той, хто переміг; який ніс, писав.*

Пасивні дієприкметники виражають ознаку, яка зумовлена дією іншого предмета. Наприклад: *зроблений глечик, посаджені квіти.* Такі дієприкметники утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів і виражаються формами минулого часу доконаного і недоконаного виду.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються за допомогою суфіксів *-н(ий)*, *-ен(ий)*, *-єн(ий)*, *-т(ий)*. За допомогою суфікса *-н(ий)* дієприкметники утворюються від інфінітивних дієслівних основ на *-а(-я-)*: *купати* – *купаний*, *продумати* – *продуманий*, *заробити* – *зароблений*, *загоїти* – *загоєний*, *відкрити* – *відкритий*. За допомогою суфіксів *-ен(ий)*, *-єн(ий)* дієприкметники утворюються від інфінітивних дієслівних основ на приголосний та з суфіксами *-и-*, *-і(-ї-)*: *принести* – *принесений*, *освоїти* – *освоєний*. За допомогою суфікса *-т(ий)* дієприкметники утворюються від односкладових дієслівних основ на *-и(-і-)*, *-а(-я-)*, *-у-*, *-ер-*: *бити*, *гріти*, *жати*, *дути*, *дерти* та їх похідних, наприклад: *битий*, *збитий*, *розбитий*, *грітий*, *розігрітий*; *жатий*, *вижатий*; *дутий*, *надутий*, *роздутий*; *дертий*, *здертий*, *роздертий*.

Деякі дієприкметники утворюються за допомогою суфіксів *-н(ий)*, *-ен(ий)*, *-т(ий)*, наприклад: *одягнути* – *одягнутий*, *одягнений*; *замкнути* – *замкнутий*, *замкнений*, *молоти* – *молотий*, *мелений*.

При утворенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-ен(ий)* відбуваються чергування кінцевих приголосних основи інфінітива:

[д] – [дж]: *узгодити* – *узгоджений*, *дослідити* – *досліджений*;

[зд] – [ждж]: *об'їздити* – *об'їжджений*;

[г], [з] – [ж]: *стригти* – *стрижений*, *зберегти* – *збережений*, *звукити* – *звужений*;

[с] – [ш]: *завісити* – *завішений*;

[к], [г] – [ч]: *пекти* – *печений*, *скоротити* – *скорочений*;

[ст] – [щ] (фонетично [шч]): *очистити* – *очищений*.

Якщо дієслівна основа закінчується на губний приголосний [б], [п], [в], [м], [ф], то після них при

утворенні дієприкметників з'являється [л]: згубити – згублений, кипіти – киплячий, обставити – обставлений.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються за допомогою суфікса *-н(ий)* від дієслів недоконаного виду з ненаголошеним суфіксом *-ува-*, *-юва-*: *записувати – записуваний, очолювати – очолюваний*.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу з суфіксом *-м(ий)* вживаються дуже рідко (*любимий, проходимий*). На відміну від української, в російській мові вони трапляються досить часто (*ведомый, привозимый, управляемый*). В українській мові передаються описово (*ведомый – якого ведуть, привозимый – якого привозять, управляемый – яким управляють*).

Відмінювання дієприкметників

Усі дієприкметники відмінюються так, як прикметники твердої групи. Наприклад:

Однина

чол. р.

жін. р.

Н.	<i>палаючий, відкритий</i>	<i>палаюча, відкрита</i>
Р.	<i>палаючого, відкритого</i>	<i>палаючої, відкритої</i>
Д.	<i>палаючому, відкритому</i>	<i>палаючій, відкритій</i>
З.	<i>палаючого, відкритого</i>	<i>палаючу, відкритую</i>
О.	<i>палаючим, відкритим</i>	<i>палаючою, відкритою</i>
М.	<i>(на) палаючому, відкритому</i>	<i>палаючій, відкритій</i>

Множина (для всіх родів)

- Н. *палаючі, відкриті*
- Р. *палаючих, відкритих*
- Д. *палаючим, відкритим*
- З. *палаючих, відкритих*

О. палаюч**ими**, відкритими

М.. (на) палаючих, відкритих

Дієприкметниковий зворот

Дієприкметник із залежними від нього словами називається дієприкметниковим зворотом. На письмі він відокремлюється комами: 1. *Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлібом* (М. Коцюбинський). Порівняйте: *Долина налита зеленим хлібом* – тут дієприкметник *налита* є частиною складеного іменного присудка.

Може відокремлюватись і одиничний дієприкметник, якщо означає додаткове твердження. Порівняйте: *Нагодовані діти посміхнулися і Нагодовані, діти посміхнулися.*

Перехід дієприкметників в інші частини мови

Дієприкметники можуть втрачати властиві їм дієслівні ознаки і **переходити до розряду прикметників**. У словосполученнях *варена локшина, смажена капуста* слова *варена* і *смажена* – прикметники, бо вони виражають постійну ознаку предметів. У висловах *локшина, варена на бульйоні* і *капуста, смажена на олії* – дієприкметники, оскільки виражають ознаку предметів за дією і мають залежні слова (*варена на бульйоні, смажена на олії*).

Прикметники дієприкметникового походження можуть відрізнитися від дієприкметників наголосом: *учений* (дієприкм.) – *учéний* (прикм.), *варена* (дієприкм.) – *варéна* (прикм.), *пéчена* (дієприкм.) – *печéна* (прикм.).

Дієприкметники *можуть переходити в іменники*, і тоді вони вживаються як підмети і додатки: 1. *Битий небитого везе* (н. тв.). 2. *Не питай вченого, а питай __бувалого* (н. тв.). У першому реченні дієприкметник *битий* – підмет, а *небитий* – додаток; у другому реченні дієприкметники *вченого, бувалого* – додатки.

Безособові форми на -но, -то

Від пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами *-н(ий), -т(ий)* утворюються незмінні дієслівні форми на *-но, -то*, наприклад: *виконаний – виконано, прошитий – прошито*. Ці форми виражають дію неназваної чи невідомої особи, тому вживаються у безособовому реченні у функції присудка. Наприклад: *Враз було вбито всі хлоп'ячі мрії* (О.Донченко). У цьому безособовому реченні віддієслівна форма на *-то* виступає в ролі присудка. За цією функцією в реченні такі форми називають присудковими формами на *-но, -то*.

Схема морфологічного аналізу дієприкметника

1. Початкова форма. Частина мови.
2. Стан, вид, час, рід, число, відмінок.
3. Синтаксична роль.

Вправи і завдання

1. З поданих речень виписіть дієприкметники і визначте дієслівні (стан, час, вид) і прикметникові (рід, число, відмінок) їх ознаки.

1. Катранникові видно в вікно: стоїть підвода, кінь зіпрілий – на прив'язі коло штахетин (В. Барка). 2. А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів, у льоди закутий (Л. Костенко). 3. В зачарованій млі на ріллі розверсталася сива дорога... До порога моєї землі поспішай, моя доле строга. Віддаю тобі волю свою, віддаю тобі силу, доле, і думок незасніжене поле, і незлого себе віддаю (М.. Вінграновський). 4. Настане день, обтяжений плодами. Не страшно їм ні слави, ні хули. Мої суцвіття, биті холодами, ви добру зав'язь все-таки дали (Л. Костенко). 5. В дні, прожиті печально і просто, все було як незайманий сніг (Л. Костенко). 6. На столі, дбайливо загорнутий у чистий рушник, лежав зачерствілий окраєць гречаного хліба (О. Донченко).

2. *Визначте синтаксичну функцію дієприкметників.*

1. З путі далекої вернувся машиніст, укритий порохом, увесь пропахлий димом (М. Рильський). 2. Уся вулиця була заповнена запахом печеного хліба (Ю.Мушкетик). 3. Виткнулась валка саней, навантажених великими дубовими колодами (В. Кучер). 4. Збуджена уява малювала перед ним недавно бачені і пережиті картини (Г. Тютюнник). 5. У бій були введені всі піхотні батальйони (О. Гончар).

3. *Від поданих дієслів утворіть:*

а) активні дієприкметники теперішнього часу:
малювати, карати, сяяти, ізолювати, кипіти;

б) активні дієприкметники минулого часу:
обважніти, пошерхнути, тріснути, ліпити, посвіжіти;

в) пасивні дієприкметники минулого часу:
комбінувати, залишати, відрахувати, рубати, привести;

г) *пасивні дієприкметники минулого часу за допомогою двох суфіксів (там, де це можливо): платити, звалити, згорнути, повернути, бажати.*

4. *Перекладіть речення українською мовою, звертаючи увагу на особливості перекладу дієприкметників.*

1. Настасья Филипповна была тоже очень поражена и поступком Гани, и ответом князя. 2. Некоторые, очень, впрочем, немногие дома в этом роде, выстроенные в конце прошлого столетия, уцелели именно в этих улицах Петербурга. 3. Отворивший князю человек провел его без доклада и вел долго. 4. Увидев князя, он до того побледнел и остолбенел на месте, что некоторое время был похож на каменного истукана, смотря своїм неподвижным и испуганным виглядом и скривив рот в какую-то в высшей степени недоумевающую улыбку (Ф. Достоевський).

5. *Провідмініайте подані дієприкметники в усіх родах в однині і множині.*

Обраний, зів'ялий, підростаючий, закутий, перемігший.

6. *З поданих речень виберіть дієприкметники; вкажіть, які з них уживаються у функції прикметників, а які у функції іменників. Визначте синтаксичну роль цих слів.*

1. До вуха долітав давно жданий поклик трембіти (М. Коцюбинський). 2. Щоб настав жданий час відпочинку, слід було чимало попрацювати. 3. Почало з'являтися на столі... і печене, і варене, і смажене, і парене (М. Стельмах). 4. Смажена ячня, варена картопля, пряжене молоко – ось такий був сніданок. 5. Дуби були поранені немилосердною сокирою. 6. Поранених усе везли й везли.

7. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники, а від дієприкметників – присудкові форми на *-но, -то*. З п'ятьома дієприкметниковими й безособовими формами складіть речення.

Вирвати, спрацювати, посіяти, обговорити, визнати, виявити.

8. Визначте частиномовну приналежність виділених слів. З'ясуйте синтаксичну роль дієслівних форм.

1. Багато слів написано пером. Несказане лишилось несказаним (Л. Костенко). 2. Одгородила доля шматочок поля. А на ньому давно вже й не орано – як заклято, як заговорено... (Л. Костенко). 3. Мое оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і я вже відчував себе твердо на своїх літературних ногах (М. Грушевський.). 4. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений... 5. Човни у пристанях, і згорнуто вітрила, як перечитані від милої листи (М. Рильський). 6. Береженого Бог береже (н.тв.).

9. Виконайте морфологічний розбір дієприкметників.

1. В дзеркалі видно обхоплену руками, сперту як в одчаї, придавлену мукою голову доктора Рудольфа (В. Винниченко). 2. Набуті в молодості навички залишаються на все життя. 3. Це був величезний старий орел, злинялий од сонця й негоди (О. Довженко). 4. Перегоріле вугілля тліло, та вже не давало того світу (Панас Мирний). 5. Ця ідея була сформульована й утілена у відповідному законопроекті.

Питання для контролю

1. Яку форму дієслова називають дієприкметником?

2. Ознаки яких частин мови поєднуються в дієприкметнику? Назвіть їх.
3. Що означають активні дієприкметники?
4. Розкажіть про особливості творення активних дієприкметників.
5. Яку ознаку означають пасивні дієприкметники?
6. Назвіть способи творення пасивних дієприкметників.
7. Чергування яких приголосних може відбуватися при утворенні дієприкметників?
8. Які особливості відмінювання дієприкметників?
9. Що називаємо дієприкметниковим зворотом? Які особливості його виділення в реченні?
10. У які частини мови можуть переходити дієприкметники? Яким чином при цьому змінюється їх синтаксична функція?
11. Які особливості творення безособових форм на -но, -то? Яка їх синтаксична функція?

Дієприслівник як незмінювана форма дієслова: лексичне значення, морфологічні ознаки, особливості їх творення

Дієприслівником називається незмінна дієслівна форма, що, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово: *Ледар спить сидячи, а працює лежачи* (н.тв.). У цьому реченні дієприслівник *сидячи* виражає додаткову дію до основного дієслова *спить*, а *лежачи* – до дієслова *працює* і пояснює його.

Дієприслівник має такі дієслівні ознаки: вид – недоконаний (працюючи, читаючи) і доконаний

(зробивши, згорнувши); стан (*сіяти* – *сіючи* – активний стан; *жати* – *жата тканина* – пасивний стан); перехідність, отже, й здатність керувати залежним словом (*читати напис* – *читаючи напис, говорити правду* – *говорячи правду*).

Прислівникові ознаки дієприслівника такі: як і прислівники, дієприслівники – незмінні слова; найчастіше вживаються в ролі обставин. Наприклад: *Щойно ввійшовши до хижі і ще, мабуть, нічого не розгледівши в ній, незнайомий зупинився. У цьому реченні дієприслівники ввійшовши і розгледівши із залежними словами виконують роль обставини способу дії.*

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса *-чи*. При утворенні дієприслівника від дієслова першої дієвідміни суфікс *-чи* ускладнюється голосним *у(ю)*; якщо дієприслівник утворюється від дієслова другої дієвідміни, то суфікс ускладнюється голосним *а(я)*. Наприклад: *ідуть* – *ідучи, сіють* – *сіючи, бачать* – *бачачи, носять* – *носячи*.

Дієприслівники недоконаного виду можуть виступати в значенні теперішнього, минулого і майбутнього часу. Це залежить від часу основного дієслова. Наприклад, у реченні *Сонце, спадаючи з денного жару неквапливо, плавно осідало в пухкі бузкові хмарки далеко-далеко в степу* (В. Козаченко) дієприслівник *спадаючи* означає дію минулого часу, як і основне дієслово *осідало*. У реченні *Загартувавшись в росах, як гострий плуг, зоря врізається між досвітком і ранком* (Д. Ткач) дієприслівник *загартувавшись* означає дію теперішнього часу, бо стосується основного дієслова *врізається*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від інфінітивної основи з допомогою суфікса *-ши* або *-вши*. Суфікс *-вши* вживається, дієслівна основа закінчується на голосний звук. якщо на приголосний – вживається суфікс *-ши*: *робити – робивши, привітати – привітавши*.

Дієприслівники доконаного виду можуть виражати минулий або майбутній час, що залежить від того, в якому часі стоїть основне дієслово. Наприклад: *Хазяйка сіла коло віконечка, щось перебираючи* основна дія виражена дієсловом *сіла* у формі минулого часу, а додаткова дія збігається з основною, тому дієприслівник *перебираючи* означає дію минулого часу. А у реченні *Вона щось скаже у відповідь, неквапливо перегортаючи книгу* дієприслівник *перегортаючи* означає, як і дієслово *скаже*, дію майбутнього часу.

Дієприслівниковий зворот

Дієприслівник із залежними словами називається дієприслівниковим зворотом. Незалежно від місця в реченні, на письмі він відокремлюється комами: 1. *За хвилину діти з галасом ускочили у виноградник, випереджаючи матір* (М. Коцюбинський).

Морфологічний розбір дієприслівника

1. Аналізоване слово. Частина мови.
2. Перехідність-неперехідність, вид, час.
3. Синтаксична роль.

Вправи і завдання

1. *Перепишіть речення, підкресліть дієприслівники однією лінією, дієслова, які ними пояснюються, – двома. Назвіть виконавця обох дій, співвіднесеність їх у часі.*

1. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася надвоє, і на роздоріжжі стирчала, похилившись низько на бік, стара корчма (М. Грушевський). 2. Іще не назвавшись людиною, росла я між грушами-дичками колючою деревиною з терпкими дрібними кисличками (Т. Кломієць). 3. Сашко, нічого не відповівши, повернувся й почав збирати квіти. 4. Женька, спираючись на зазубні в ракушнику, спустився и ущелину першим, а ми за ним (О. Гончар).

2. *Від поданих дієслів утворіть усі можливі дієприслівники. З п'ятьма з них складіть речення.*

I. Відпирати, ламати, працювати, вчити, гойдати, вибігати, віддавати, милуватися, спиратися, творити, нагадати, витирати, хвилюватися, розшукати, приймати, спекти, змішати, розгорнути.

II. Продавати, кувати, скувати, обірвати, співати, прибути, гудіти, таїти, доїдати, роздатися, поїсти, стрибати, полоти, насмикати, податися, знати, літати, хропіти, хропти.

3. *Запишіть речення, розставляючи розділові знаки. Знайдіть дієприслівники і виконайте їх морфологічний розбір.*

I. 1. Так тримаючи руку в руці якийсь час і помовчали вони: Ангел – лежачи під стіною, Микула – сидячи на землі біля нього (С. Склярєнко). 2. Роксолана ждала його стоячи посеред покою (П. Загребельний). 3. Я поволі заспокоювався лежачи горілиць на хвилях і втікав думкою від Ольги (Р. Федорів). 4. Мати Марія сидячи біля дочки чує як у Галі пашать щоки (Є. Гуцало).

5. Золоторукий низько вклонявся князеві стоячи посеред двох варягів з оголеними мечами (П. Загребельний).

II. 1. Султан дивився із свого зеленого прихистку сидячи на м'якому килимі (П. Загребельний). 2. Вони обоє позлізали з коней і стоячи на острій гребені гори гляділи одно на одно (І. Франко). 3. Там присіла з дітьми пригортала їх, сонних, і цілу ніч трусилась сидячи: то задрімає то від холоду і тривоги знов прокинеться (В. Барка). 4. На ніч Ольга Петрівна провітрювала спальню і Леся лежачи під ковдрою чула як у садку сонно зітхав між гіллям вітер і десь далеко мабуть на околиці міста співала молодь (М. Олійник).

4. *Випишіть із художньої літератури кілька речень із дієприслівниками. Визначте їх синтаксичну роль.*

5. *Відредагуйте речення.*

1. Читаючи роман Г.Тютюнника «Вир», перед нами постає низка яскравих образів. 2. Визначивши помилки в диктанті, стало зрозуміло, як ми переоцінили свої вміння. 3. Розв'язуючи задачу, перед дітьми постало нелегке питання. 4. Чекаючи кльову, рибалці схотілося спати. 5. Переглянувши необхідну літературу, дівчатам було дано ще одне завдання.

Питання для контролю

1. Яка форма дієслова називається дієприслівником?
2. Які прислівникові й дієслівні ознаки дієприслівника?
3. Розкажіть про особливості творення дієприслівників недоконаного виду.
4. Розкажіть про особливості творення дієприслівників доконаного виду.

5. Яким чином визначаємо час дієслова?
6. Що називаємо дієприслівниковим зворотом і як відокремлюємо його на письмі?

Прислівник як частина мови

Прислівником називається незмінна частина мови, що передає ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки.

Прислівники можуть означати таке: а) ознаку дії (стану), вираженої дієсловом: *швидко заснув*; б) ознаку якості, вираженої прикметником: *вічно веселий*; в) ознаку іншої ознаки, вираженої прислівником: *дедалі холодніше*; г) ознаку предмета, що позначається іменником: *кава по-східному*.

Розряди прислівників за значенням: означальні й обставинні

За значенням прислівники поділяються на два розряди: означальні та обставинні.

I. Означальні:

1. Якісно-означальні, що вказують на якісну ознаку дії, стану або на спосіб їх вияву і відповідають на питання як? у який спосіб?: *красиво пише, вивчив напам'ять*.

2. Кількісно-означальні прислівники, що виражають міру або ступінь якості чи дії і відповідають на питання скільки? в якій мірі? як багато? – *дуже добре, непогано знає, трохи не довчив*.

II. Обставинні:

1. Прислівники часу, що визначають час дії або стану і відповідають на питання коли? відколи? доки? до якого часу? по який час?: *тоді, коли, коли-небудь, іноді, давно, напередодні, уранці, задовго, зрідка, щохвилини.*

2. Прислівники місця, що означають місце дії або напрям руху предмета і відповідають на питання де? куди? звідки? в якому напрямку?: *нікуди, нізвідки, звідкись, куди-небудь, звідки-небудь, додому, здалека, назад, знизу, вниз, наверх, наперед, далеко, далі.*

3. Прислівники причини, що означають причину дії і відповідають на питання чому? чого? через що? з якої причини?: *чомусь, тому, ненароком, здуру, спересердя, зосліпу.*

4. Прислівники мети, що означають мету дії та відповідають на питання для чого? навіщо? з якою метою?: *навіщось, напоказ, на зло, навмисно.*

Морфологічні ознаки, синтаксичні функції

Прислівнику притаманні такі морфологічні ознаки:

1) відсутність форм словозміни. Ступені порівняння мають лише прислівники на *-о, -е*, утворені від якісних прикметників: *гарно – краще – найкраще*. Однак ці форми вищого і найвищого ступеня залишаються незмінними і нічим не відрізняються від інших прислівників (пор. з прикметниками: *добрий, добріший, добрішому, добрішими*);

2) наявність особливих, властивих тільки прислівникам словотворчих суфіксів *-о, -е* (*спокійно, зле*), *-и, -ому, -ему*, які разом з префіксом *-по* утворюють прислівники: *по-юнацьки, по-українськи, по-нашому, по-своєму*;

3) лексична і словотворча співвідносність з іншими частинами мови: *додому* – з іменником, *добре* – з прикметниками, *по-вашому* – із займенниками, *по-друге* – з числівниками, *крадькома* – з дієсловами.

У реченні прислівники виступають у ролі різних обставин, а саме: місця, часу, причини, мети, способу дії, міри і ступеня: *Чому здається – будем жити вічно* (часу), *а як* (способу дії) – *ніхто ніколи* (часу) *не спита* (М. Барандій). *Чого ж ти зупинився?* *Тут* (місця) *не можна зайти по рибу*. *Мулко* (причини) *вельми* (міри і ступеня), *грузько* (Леся Українка).

Іноді прислівники виступають у функції неузгоджених означень: *У приміщенні було кілька килимів для сидіння по-турецькому*.

Субстантивовані прислівники можуть вживатися в ролі підмета і додатка: *Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру* (М. Коцюбинський).

Прислівник може виступати в ролі присудка: *Школа близько. Поле недалеко*.

Ступені порівняння означальних прислівників

Якісно-означальні прислівники на *-о*, *-е*, що утворені від якісних прикметників, можуть мати форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

Форми **вищого ступеня** прислівників утворюються від основ прислівників на *-о*, *-е* за допомогою суфіксів *-и(е)*, *-іш(е)*: *холодно* - *холодніше*, *добре* – *краще*. При цьому суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають, наприклад: *тонко* – *тонше*, *глибоко* – *глибше*, *далеко* – *дальше*

При творенні форми вищого ступеня за допомогою суфікса *-ш-* відбуваються чергування приголосних: *низько – нижче, важко – важче, високо – вище, дорого – дорожче.*

Деякі прислівники утворюють форму вищого ступеня суплетивно: *добре – краще, погано – гірше.*

Для підсилення значення прислівників вищого ступеня додаються слова *набагато, значно, куди, трохи, ще*: *набагато сильніше, куди краще, трохи важче, ще тепліше.*

Форми **найвищого ступеня** прислівників утворюються від форм вищого ступеня за допомогою префікса *най-*: *тонше – найтонше, приязніше - найприязніше.*

Для підсилення значення найвищого ступеня використовуються префікси *як-* і *що-*: *якнайтонше, щонайприязніше.*

Усі ці форми, як і прислівники взагалі, незмінні.

Прислівники за походженням. Морфологічні типи прислівників

До складу прислівників можуть входити корені іменникового, прикметникового, займенникового, числівникового та дієслівного походження, що забезпечує їм співвідносність з відповідними розрядами слів, тому виокремлюємо такі морфологічні типи прислівників:

1. Прислівники іменникового походження: *спочатку, завчасу, щотижня, вперек, напам'ять, навпростець, навхрест, боком, дибом, миттю, повесні, навколішках.*

2. Прислівники прикметникового походження: *мудро, гордо, спокійно, ясно, тужно, весело, байдуже, боляче, потиху, по-парубоцьки*.

3. Прислівники числівникового походження: *втрое, втретє, уп'ятьох, по-друге*.

4. Прислівники займенникового походження виникли в результаті злиття давніх займенників *къ, ть, съ* з різними суфіксами, з прийменниками або шляхом стягнення і скорочення самих займенникових форм: *тут, так, коли, інколи, сюди, тоді, доки, звідки, досі*.

5. Прислівники дієслівного походження: *лігма, нехотя, напомацки, навпочіпки*.

Правопис прислівників і прислівникових сполучень

Прислівники можуть писатися разом, окремо, через дефіс. Це залежить від їх морфологічних особливостей.

1. **Разом пишуться** прислівники, утворені поєднанням таких компонентів:

а) прийменника із прислівником: *занадто, дотепер, задовго, позавчора*;

б) прийменника з коротким прикметником: *нарізно, нарівні, зрідка, зліва*;

в) прийменника з числівником: *спершу, натрое, уп'ятьох, ушестеро, поодинці, заодно*;

г) прийменника із займенником: *нащо, внічию, передусім*;

г) кількох прийменників із будь-якою частиною мови: *завчасно, завбільшки, знадвору, попідтинню*;

д) кількох основ (із прийменником чи без нього): *мимохідь, навсібіч, праворуч, повсякчас*;

є) префіксів, що походять від часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-*, із будь-якою частиною мови: *абияк, анітрохи, деінде, чимало, щоліта, якнайкраще*.

2. **Окремо пишуться** прислівникові сполучення, утворені поєднанням таких частин:

а) прийменника з повним прикметником або числівником: *в основному, в цілому, в одному, по одному*;

б) прийменника *по* зі збірним числівником: *по троє, по п'ятеро*.

3. **Через дефіс** пишуться прислівники, утворені:

а) від прикметників і займенників за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-ому(-єму), -и*: *по-моєму, по-пташиному, по-філософськи*;

б) від порядкових числівників за допомогою префікса *по-* та суфікса *-е(-є)*: *по-шосте, по-третє*;

в) за допомогою префіксів, що походять від часток *будь-, казна-, хтозна-*, і суфіксів, які походять від часток *-небудь, -то, -от, -таки*: *будь-де, казна-де, хтозна-де, як-небудь, так-то, як-от, де-таки*;

г) із двох прислівників: *сяк-так, вряди-годи, десь-інде*;

г) повторенням слова або основи, сполученням синонімів або антонімів: *більш-менш, дуже-дуже, рано-вранці, тихо-мирно, любо-дорого*, але: *одним одна, сама самотою, честь честю*, бо тут маємо поєднання слів у формах називного й орудного відмінків).

4. **Через дефіс** пишуться прислівники *по-латині, на-гора*.

5. **Через два дефіси** пишуться деякі прислівники: *будь-що-будь, віч-на-віч, усього-на-всього, де-не-де, десь-не-десь, коли-не-коли, пліч-о-пліч, тет-а-тет, хоч-не-*

хоч, як-не-як (але: день у день, з дня на день, раз у раз, рік у рік, один в один, плече в плече, сам на сам).

Прислівники і прислівникові сполучення можуть писатися разом і окремо:

1. **Разом пишуться** прислівники, утворені поєднанням прийменника з іменником: *безвісти, безперестанку, безустанку, вбік, ввечері, ввік, вволю, вголос, вгорі, вгору, вдалечині, вдалечінь, вдень, відразу, вкрай, вкупі, влад, внаслідок, внизу, вночі, вплач, впору, врівень, врозкид, врозліт, врозсип, вряд, вслід, всмак, вишир, довіку, доверху, догори, додолю, додому, докупи, заочі, зараз, збоку, зверху, звіку, згори, ззаду, зозла, зісподу, знизу, зранку, зроду, зсередини, набік, наверху, навесні, навиліт, навік, навіки, нагору (але: на-гора), надворі, назустріч, наниз, напам'ять, напівдорозі, напідпитку, напоказ, наполовину, напочатку, наприклад, насилу, настіх, одвіку, поверх, повік, поволі, позаду, поночі, посередині (але: по-латині), скраю, спідлоба, спідсподу, спереду, убік.*

2. **Окремо пишуться** прислівникові сполучення, в яких іменник зберігає своє лексичне значення і граматичну форму (часто між ним і прийменником можна вставити означення): *без відома (без мого відома), без жалю (без великого), без кінця, без ладу, без потреби, без промаху, без сліду, без смаку, без сумніву, без толку, без тями, без угаву, без упину, без черги, в затишку, від ранку до вечора, в міру, в ногу, в обмін, в обріз, в позику, в цілості, день у день, до біса, до вподоби, до краю, до ладу, до лиця, до обіду, до останку (але: наостанку), до пари, до пори, до пуття, до речі, з боку на бік, з переляку, з розгону, за кордоном, за рахунок, на бігу, на весну (але: навесні), на вибір, на віку, на віки вічні (але: навіки), на диво, на жаль, на зло (але: зозла), на зразок, на льоту*

(але: навиліт), на мить, на око, на прощання, на руку, на самоті, на світанку, на скаку, на славу, на смерть, на сміх, на совість, на сором, на ходу, над силу (але: насилу), не з руки, під боком, плече в плече, по змозі, по можливості, по правді, по суті, по черзі, по честі, рік у рік, у вигляді, у вічі, час від часу.

Слід відрізняти прислівники з префіксами від сполучень прийменників з іменниками: подарували в день народження – сталося вдень; кинули до купи паперів – зібралися до купи.

Написання *не* з прислівниками

Не може писатися з прислівниками разом і окремо. Разом пишемо тоді, коли

- 1) прислівник без *не* не вживається: *невтямки, невдовзі, нещодавно*;
- 2) якщо з *не* утворюється нове поняття з протилежним значенням і його можна замінити словами, близькими за змістом: *неабияк* (тобто добре, ретельно), *негарно* (тобто погано), *недоброзичливо* (тобто вороже);

Окремо пишемо *не*, коли

- 1) наявне протиставлення: *зроблено не гарно, а погано; не вузько, а широко; не близько, а далеко*;
- 2) поєднується зі словами, що пишемо через дефіс: *не по-нашому, не по-людськи*.

Правильне наголошування прислівників

Значення прислівників з часткою *ні* залежить від наголосу. Якщо наголос падає на частку *ні* – *ніяк, ніде*,

нікуди, то прислівники збігаються семантикою із сполученнями *немає як, немає де, немає куди*, тобто вказують на те, що для виявлення ознаки немає відповідних умов (місця, часу); з наголосом на другому або третьому складі *нія'к, нідé, ніку́ди* прислівники виражають повну неможливість виявлення ознаки. Порівняйте: *ніде подітися – нідé не знайшли*.

У прислівниках, співвідносних з іменниками в орудному відмінку без прийменника, наголошуємо здебільшого той же склад, що й у відповідній відмінковій формі іменника: *жа́ртом, бо́ком, уперéд, порожняко́м, брóдом*.

У деяких прислівниках трапляється перенесення наголосу на префікс: *врóздриб, на́взнак, на́вхрест, о́сторонь*.

У деяких прислівниках, що співвідносяться з префіксально-суфіксальними повними прикметниками, а також із сполученнями коротких прикметників у відмінкових формах з прийменниками, наголос падає на перший склад, хоч у відповідних прикметниках наголошується кореневий або флексійний голосний: *за́ново, за́пашино, зо́сліпу, наглу́хо*.

У прислівниках з суфіксами суб'єктивної оцінки і у формах ступенів порівняння наголос збігається з відповідним прикметниковим: *байду́жéнько – байду́жéнький, близéнько – близéнький, пильне́нько – пильне́нький*.

Для деяких прислівників нормативним є подвійне наголошення: *нещода́вно – нещодавнó, до́гола – догола́, спóвна – сповна́*.

Прислівники *на́двоє* і *на́троє* мають подвійне наголошення.

У складних прислівниках, другим компонентом яких виступає іменникова основа, а першим – іменникова, прикметникова, займенникова або числівникова, наголос падає на останній склад першого компонента: *лівóруч, натщéсерце, воднóраз, насáмперед, натóмість, потóйбік* і под. У деяких подібних прислівниках наголос не усталився: *воднóчас, горіліць, босóніж, голіруч, нашивідкúруч*.

Наголос допомагає відрізнити прислівник від сполучення прийменника з іменником: *навіки – на вікі, надвóрі – на дворі, нáбік – на бік, нáсмiх – на смiх*.

Схема морфологічного аналізу прислівника

1. Частина мови.
2. Група за значенням, ступінь порівняння (для якісних), якого походження.
3. Синтаксична роль.

Вправи та завдання

1. *Поділіть прислівники на групи за морфологічними типами. Позначте наголос.*

Справа, жужмом, вздовж, всмак, по-своєму, навсебіч, незбагненно, звичайно, по-перше, по-друге, наприклад, очевидно, заввишки, завдовжки, віч-на-віч, взнаки, донедавна, досита, наперед, повік-віки, наприкінці, по-простому, задаремно, попросту, втричі, задовго, як-небудь, тричі, післязавтра, коли-не-коли, мовчки, внічію, навсидячки, ось-ось, велично, крадькома, раптом, разом, вдесятеро, чимдуж, досхоchu, ридма, самохіть, по-дружньому, по-нашому, вчотирьох, ліворуч, вп'яте, по-солдатськи, навколiшки, вряди-годи, любо-дорого, загадково, кудись, щороку, щоденно, надвоє, босоніж.

2. Знайдіть прислівники, визначите їх розряд, синтаксичну роль та морфологічний тип.

I. 1. Лист прийшов так неждано й негадано, мов грім серед ясного неба впав (В. Кучер). 2. Знадвору влітає в хату приглушений гомін (М. Коцюбинський). 3. Велике дерево поволі росте (н.тв.). 4. Ріка під містком розділилася надвоє (Я. Баш). 5. На дереві спросоння тьохнула пташка (М. Стельмах).

II. 1. Не дуже широка річка перетнула йому дорогу, м'яко відсвічуючись блискітками червоного сонця, що вже сідало за борами (Р. Іванченко). 2. Церковна брама тихо причинилася сама, і з глибини церкви крізь урочистий сутінок, густий запах ладану й воску пробилося миготливе світло престольних свічок, а за пучками жовтої полумені матово видніли дерев'яні колони (Р. Іванчук). 3. Він ліг горілиць і склепив повіки. 4. Внизу посередині виростав прямо із землі колос (Р. Іванчук).

3. Утворіть усі можливі форми ступенів порівняння від прислівників. Від яких прислівників ступені порівняння не утворюються? Чому?

I. Тихо, складно, нанівець, нарешті, навшпиньки, ново, попідтинню, на сміх, щоденно, радісно.

II. Знадвору, низько, дочиста, близько, помалу, соковито, плямисто, по-російськи, жалісно.

III. Яскраво, холодно, жарко, гаряче, світло, сонячно, замилувано, спокійно, безсумнівно, очевидно, навпаки, природно.

4. Поясніть правопис прислівників.

Дочиста, потихеньку, віддавна, по-перше, навпростець, знадвору, зсередини, спідлоба, до смаку, всмак, в обмін, на жаль, над силу, насилу, по суті, аніде, щороку, по-собачому, як-от, будь-чому, по-батьківськи,

хтозна-коли, не сьогодні- завтра, лице в лице, з діда-прадіда, ген-ген, як-не-як, одвіку, по можливості.

4. Запишіть прислівники, знявши ризку.

За/видна, по/малу, на/сухо, по/п'яте, на/призволяще, с/просоння, з/роду, в/плач, на/яву, до/ладу, на /славу, по/правді, без/упину, на/виплат, у/поміч, на/диво, в/обріз, а/ні/як, що/вечора, що/засідання, по/вовчи, десь/то, весело/таки, казна/коли, повік/віків, раз/у/раз, на/тще/серце, поза/торік, без/кінця/краю, з/давніх/давен, будь/що/будь, на/пів/дорозі.

5. Запишіть, розкривши дужки.

1. Усім хотілося (чим)швидше вибратися із смердючих мочарів, і тому пішли (право)руч., бо здавалося, що там сухо (Г.Тютюнник). 2. Я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице(в)лице (М. Коцюбинський). 3. (Вранці)рано, в пилипівку, (як)раз у неділю, побігла я за водою (Т.Шевченко). 4. Ми (з)розгону влетіли у ставок (В. Нестайко). 5. Котрі уміли плавати – то (так)сяк добралися, а котрі ні... (Г. Тютюнник). 6. Вона мала потребу раз(у)раз чути й бачити свого вчителя (М. Коцюбинський). 7. Старші діти збилися (до)купи (М. Вінграновський).

6. Складіть за зразком по два речення з поданими словами так, щоб в одному це був прислівник, а в іншому – сполучення інших частин мови.

З р а з о к: 1. Він наполовину (присл.) вже виконав завдання. Дівчина пішла на жіночу половину (прийм. з імен.).

I. Наполовину – на половину; вбік – в бік; надворі – на дворі; нашвидку – на швидку; вкрай – в край; по-третє – по третє;

II. Напам'ять – на пам'ять; зранку – з ранку, напоказ – на показ; насилу – на силу; наверху – на верху; навітакача – на втікача.

7. *Запишіть, знімаючи ризку. Поясніть правопис не з прислівниками.*

1. Працювалося не/важко, а приємно. 2. То була не/просто мова. 3. Не/чутно, легкими кроками підкралася осінь. 3. Це не/хтозна-звідкіля взялось. 4. Завдання виконано не/сумлінно. 5. Надворі не/холодно. 6. Тільки той прожив не/марно, хто злу ішов наперекір (І. Муратов). 7. На душі у мене тепло й гарно, що не/дарма я по землі ходив, що народився я на світ не/марно (Л. Дмитренко). 8. Його вчинок виглядав якось не/по-людськи.

8. *Складіть за зразком речення з прислівниками так, щоб в одному випадку не писалося разом, а в другому окремо. Поясніть написання не.*

З р а з о к: Уже ставало нехолодно. Надворі було не холодно, а приємно прохолодно.

Недорого – не дорого; несумлінно – не сумлінно; неспокійно – не спокійно; нерозумно – не розумно; нерадісно – не радісно.

9. *Зробіть морфологічний аналіз прислівників, виписавши їх з пояснюваними словами.*

I. 1. Лаврін приїхав додому аж опівночі (І. Нечуй-Левицький). 2. До собаки підходь ззаду, а до коня спереду (н. тв.). 3. Наввимашки до села пливти далеко (В. Нестайко). 4. Тут сон навшпиньки ходить і зорі кличе з висоти (В. Крищенко).

II. 1. Ми часто похапцем живем, все відкладаючи на потім. 2. Де-не-де озветься платиша несміло, немов перед бурею в темному гаю, і знову замовкне (Леся Українка).

3. Він довго дивився на те чудове неземне видиво, і йому стало ще гіркіше на серці (В. Шевчук).

III. Він швидко проковтнув сніданок і вибіг на ганок подивитися, як візниця запрягає коні. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений, а очі його дивилися незвично сумно. Осипові захотілося втягти голову в плечі, бо цей чоловік завше примушував боятися себе; він і собі випростався і звів голову. Мати кинула на них оком і вразилася від дивної поміж них схожості. Хлопчик різко повернувся й пішов до воза, а батько навіть не завважив його негречності. Мати поцілувалася з батьком і поспішила до воза й собі, а візниця повільно забрався на сидіння, вмостився зручніше... У шлейфі куряви, що знявся за возом, пропав раптом і батьків будинок, і сам батько, котрий нерухомо стояв на ганку. Вони їхали повз будиночки, траплялися їм по дорозі чернівецькі міщани, але місто для Осипа було вже там, за шлейфом куряви. Попереду стелилася дорога, він почував її закличний погук... (За В. Шевчуком)

10. *Вишиїть з художньої літератури речення з прислівниками. Виконайте їх морфологічний розбір.*

Питання для контролю

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. Що можуть означати прислівники?
3. На які розряди поділяють прислівники за значенням?
4. Які морфологічні ознаки притаманні прислівникам?
5. Яка синтаксична роль прислівників?
6. Розкажіть про ступенювання означальних прислівників.
7. На які морфологічні типи поділяють прислівники?

8. Розкажіть правила правопису прислівників разом, окремо й через дефіс.
9. Розкажіть правила написання *не* з прислівниками.
10. Які особливості наголошування прислівників?

Службові частини мови, їх загальна характеристика

Службові слова є незмінними. Їм не властива номінативна функція, тобто вони не виступають назвами предметів, дій, ознак, кількості, не відповідають на питання. Службові слова (прийменники, сполучники, частки) служать лише для вираження різних відношень між повнозначними словами, тому вживаються тільки в поєднанні з ними.

Службові слова виконують важливу роль в організації змісту і граматичної будови речення, отже, у процесі спілкування, у вираженні наших думок і почуттів.

Прийменник, його особливості. Групи за походженням та морфологічним складом

Прийменником називається службова частина мови, за допомогою якої виражається зв'язок іменника (або його еквівалента), залежного від інших слів, у словосполученні й реченні.

Прийменники уточнюють граматичні значення іменників у непрямих відмінках і служать для зв'язку цих відмінкових форм з іншими словами в реченні:

Перемога, яка здобута в цій війні, мусить стати перемогою над усіма війнами (О. Гончар) – прийменник в уточнює значення місцевого відмінка, *над* – орудного. Ці прийменники є засобом зв'язку між словами *здобута в* (чому?) *війні, перемогою над* (чим?) *війнами*. Отже, в контексті вони набувають певного значення, вказуючи на ті чи інші змістові відношення між повнозначними словами.

Як члени речення прийменники не виступають самотійно. Відносячись до іменників, числівників, займенників, вони входять до складу членів речення: *Назар був чесний селянин, пізно лягав та рано вставав, біля землі клопотався, милувався нею, наче наречену, любив її* (Л. Павленко).

За походженням прийменники поділяються на первинні (прості) і вторинні (похідні).

До **первинних** (давніших за походженням) належать прийменники *з, о, за, над, в, на, до, від (од), у (в), при, через* та ін. Походження цих прийменників установити важко.

Вторинні, або похідні, прийменники утворилися пізніше. До них належать прийменники типу *побіля, навколо, ззаду, вздовж, поперек* та ін.

Вторинні прийменники поділяються на **відіменні** та **прислівникові**. Відіменні: *протягом, кінець, коло, перед, , шляхом, внаслідок, край, круг* та ін.: *Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села* (Т. Шевченко). Прислівникові: *осторонь, поверх, поруч, вздовж, вслід, мимо, навскіс, позад, обабіч, серед, близько, всупереч* тощо: *Зазолотила осінь навкруги розгонисті дніпровські береги* (В. Крищенко).

За будовою прийменники поділяються на прості, складні й складені.

До **простих** прийменників належать усі первинні та деякі вторинні: *в, на, до, з, під, через; коло, протягом, шляхом* та ін.

Складними називаються прийменники, що утворилися поєднанням двох або кількох простих прийменників: *з-над, з-за, із-за, з-під попід, посеред, задля* та ін.

Складені прийменники, або прийменникові звороти, утворюються з двох або кількох простих: *на відміну від, у зв'язку з, подібно до, разом із* та ін.

Правопис прийменників

Прийменники пишуться окремо з повнозначними словами. Самі ж прийменники пишуться по-різному.

Складні прийменники, утворені за допомогою прийменника *з(із)*, пишуться через дефіс: *з-за, з-над, з-під, із-за, з-посеред* тощо. Звук [з] перед [п] в таких випадках не переходить у [с]: *з-поміж, з-понад*.

Усі інші складні прийменники пишуться разом. Наприклад: *попід, проміж, побіля, заради, задля, внаслідок, завдяки, незважаючи на* та ін.

Окремо пишуться (двома чи трьома словами) складені прийменники, що утворилися шляхом сполучення іменників, прислівників, дієслівних форм з простими прийменниками. Наприклад: *за винятком, з приводу, у зв'язку з, нарівні з, поруч з, згідно з*.

Особливості вживання деяких прийменників

Прийменники вживаються тільки при іменних частинах мови: іменниках, займенниках, субстантивованих прикметниках, дієприкметниках,

числівниках у непрямих відмінках: *Шле день услід хмаркам патлатим проміння сонця з верховин* (В. Сосюра) – прийменник *услід* вимагає давального відмінка, з – родового.

Прийменник завжди стоїть перед словом (безпосередньо або за кілька слів), до якого належить. Виняток становить прийменник *ради*, який іноді може стояти і після іменника: *порядку ради*.

Прийменники вживаються лише з певними непрямыми відмінками іменників та слів інших частин мови. Наприклад, прийменники *після, крім, без, до, від, проти, серед, біля* та інші вживаються лише з родовим відмінком: *після уроку, без сестри, проти тебе*.

З орудним відмінком вживаються прийменники *над, під, з, за, попід, поміж, у зв'язку з, слідом за* тощо.: *над яром, з тобою, поміж лісами*. Місцевий відмінок допускає вживання прийменників *при, о, по, в (у), на*. Деякі прийменники поєднуються з двома або трьома відмінками: *над, перед, під* (знахідний, орудний), *по, на* (знахідний, місцевий), *в (у)* (родовий, знахідний, місцевий) та ін.

Прийменник у в українській мові чергується з *в*.

У вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

- між приголосними: *кактус у горщику*;
- на початку речення перед приголосним: *У нас усе добре*.

- незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними *в* і *ф*, а також перед сполуками цих літер з іншими приголосними та м'яким знаком (*льв, св, тв, хв*): *показали у фільмі, виграла у Василя, узяти у хвалька, попрохала у свата, у твердому хлібі, батьки у Львові*;

– після паузи, яка на письмі позначається будь-яким розділовим знаком перед приголосним: *Прийшли, у хату навіть не заходили. Але: Прийшли, в отвір дверей побачили сестру.*

Іноді прийменник у набуває форм *ув, уві, вві: уві сні, бачила вві сні.*

Прийменник *в* уживається для того, щоб уникнути збігу голосних:

– між голосними: *купалися в озері;*

– на початку речення перед голосним: *В океані може бути небезпечно;*

– після голосного перед приголосним (крім *в і ф*, а також перед сполуками цих літер з іншими приголосними та м'яким знаком (*льв, св, тв, хв*): *спитати в сестри, спитати у Федора.*

Для збереження милозвучності замість прийменника *з* вживають його варіанти *із, зі* або *зо*.

Прийменник *з* пишемо

– перед голосним незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *геть з очей, поїхала з України;*

– перед приголосним (крім *с, ш*), зрідка перед сполученням приголосних, якщо попереднє слово закінчується на голосний: *прийшов з подарунком, згідно з планом;*

– на початку речення, після паузи: *З моїми успіхами у навчанні можна мріяти про престижний виш. В нашій школі дають міцні знання, з таким багажем можна легко скласти випускні випробування.*

Прийменник *із* пишемо

– переважно між *з, с, ц, ч, ш, щ*: *хлопець із цим пройдисвітом, борець із часником;*

– між групами приголосних: *Аванесов із Мкртчаном, торт із просочених сиропом коржів.*

Прийменник *зі* пишемо

– перед сполученням приголосних, якщо першими виступають *з, с, ц, ч, ш, щ*, незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *зістрибнув зі скирти, зі шпальт газети, боротися зі спорштем на городі;*

– перед сполученням літер *льв*: *познайомитися зі львів'янкою.*

Прийменник *зо* є варіантом прийменника *зі*. Він завжди виступає при числівниках *два, три*: *днів зо три.*

Перехід повнозначних слів у прийменники

Прийменники, що утворюються від інших частин мови, поділяють на відіменні (утворені від іменників з абстрактним значенням) і прислівникові (утворені від прислівників, що самі походять від іменників). Частина відіменних і прислівникових прийменників співвідносна з іменниками (про це вище) і прислівниками, тобто вживається в значенні іменників і прислівників. Порівняйте:

Прислівник	Прийменник
<i>Він озирнувся (як?) навколо.</i>	<i>Навколо будинку був сад.</i>
<i>Кругом (де?) усе цвіте.</i>	<i>Кругом столу сиділи діти.</i>

Перехід слів інших повнозначних частин мови у прийменники відбувається тоді, коли самостійне слово, втративши своє лексичне значення, починає виконувати службову роль, перестає бути членом речення.

Схема морфологічного аналізу прийменника

1. Прийменник зі словом, при якому він стоїть у реченні. Частина мови.
2. Первинний чи вторинний. Для вторинних: відіменний чи прислівниковий.
3. Простий, складний чи складений.
4. Вказати відмінок іменника чи займенника, перед яким стоїть прийменник.

Вправи та завдання

1. *Знайдіть у тексті прийменники. З'ясуйте, значення яких відмінків вони уточнюють.*

Вийшовши після обіду на просторий боярський двір, Добриня побачив біля хоромів, в оточенні матері та батьків, Янку. Вона стояла спиною до нього і не помічала його. Всі були чимось схвильовані і впівголоса жваво розмовляли.

Ніхто на нього не звертав уваги, аж поки боярин, вийшовши з дверей і спускаючись на сходах вниз, не загукав:

– Швидше, хлопче, швидше! Діло спішне! Ходи сюди! Добриня прискорив крок, відчуваючи, як сильніше забилося серце.

Та й як воно могло не забитися, коли Янка, швидко повернувшись до нього, раптом з несподіванки скрикнула і почала бліднути. Тіло її напружилася, подитячому ніжна шийка витягнулася, а тонкі руки в білих бебряних рукавах стрепенулися, мов лебедині крила. Здавалося, вона от-от кине́ться йому навстріч.

Це помітили всі. Бояриня Анастасія почала червоніти від гніву, очі її округлилися, стали злими. Микола і Степан переглянулися: для них це була новина. Вони не вірили своїм очам. Янка, їхня сестриця-коза,

закохалася? І в кого – в смерда? Вони лупали очима, але мовчали.

(В. Малик)

2. *Згрупуйте подані прийменники в синонімічні ряди. Складіть твір-мініатюру на тему «Роль кіно у вихованні молоді», використовуючи потрібні за змістом прийменники.*

Задля, близько, всупереч, опріч, біля, межі, крім, з, над, до, для, наперекір, коло, між, із, побіля, кругом, заради, проміж, навколо, край, серед, зі, близ, навкруг, поміж, понад, окрім, круг.

3. *Побудуйте й запишіть словосполучення із самостійно дібраними іменниками. Чи змінюється значення словосполучення від зміни прийменника у кожній групі?*

Знаходиться (біля, побіля, коло, близько від, поблизу, недалеко від, поруч з); ввійшли (в, всередину, до); навчаючись (задля, для, заради); зустрінемося (у, на, наприкінці, по, після, о (об), напередодні, під час, протягом, упродовж); виконаю (незважаючи на, попри, всупереч, наперекір, незалежно від); іти (за, слідом за).

4. *Запишіть словосполучення, дібравши з поданих у дужках потрібний прийменник.*

Працювати (протягом, на протязі, упродовж – місяць), з'ясувалося (при, під час – засідання), екзамен (з, по – література), дбати (про, за – рідні), жити (по, за – адреса), прийшов (по, у – справа), звернутися (по, за, на – адреса), писати (по, за, на – адреса), списати (по, за – акт), зустрітися (в, о – дев'ята година), обміняти (за, по – курс банку), необхідні заходи (щодо, по, для – проведення урочистостей), телефонувати (по, за, на – номер), діяти (по, за, згідно з, відповідно до – закон).

5. *Перекладіть подані словосполучення українською мовою. З'ясуйте особливості прийменникових конструкцій в обох мовах.*

I. Несмотря на, впродь до, применительно к, по случаю, не зависимо от, работать по выходным дням; экзамен по украинскому языку; идти по берегу; тетрадь по истории; в течение, ехать по полю; работа ему по силам; прочитать с первой по десятую страницу; добрый по характеру.

II. По предложению; смотря по погоде; пришлось по вкусу; мы к вам по делу; корабль плыл по течению; по направлению к городу; воспитатель по профессии; комиссия по составлению резолюции; по отношению к нему; по обыкновению; к моему стыду.

6. *Утворіть складні прийменники від слів. Уведіть їх до складу речень.*

Над, за, під, межи, між, посеред, серед.

7. *Складіть по два речення з поданими словами так, щоб в одному випадку ці слова були іменниками чи прислівниками, а в другому – прийменниками.*

Круг, шлях, близько, навколо, кінець, збоку.

8. *Запишіть, знімаючи ризик. Поясніть написання прийменників.*

1. Так застало його і раніше сонце, коли визирнуло з/по/над чорних бориславських дахів (І.Франко). 2. Видиво було таке яскраве, таке реальне, що довго не зникало з/перед очей (Ю.Мушкетик). 3. Із/за лісу, з/за туману місяць впливає (Т. Шевченко). 4. Не/зважаючи/на маленький вітерець, парило і робилося душно (Г. Тютюнник). 5. Дорога гадюкою звивалася в/здовж потоку (З. Тулуб). 6. Під/час уроку ми встигли багато чого повторити. 7. Ми йдемо серединою бульвару в/напряму до східців у порт (Ю. Яновський).

8. Ми живемо у Придніпровському краї.
 9. Придніпровському схилі була церква. 10. Верба товста, та в середині пуста (н.тв.). 11. Тече вода із/за гаю та по/під горою. Хлюпочуться качаточка по/між осокою (Т. Шевченко).

9. *Розкрийте дужки, вставляючи потрібний сполучник.*

У/в

Рука ... руку, була ... подруги, стрибнув ... воду, жити ... Львові, грати ... теніс, працювати ... формі, був ... своєму домі, забігав ... свій двір, плече ... плече, ложка ... тарілці, позичити ... своїх.

З/із/зі/зо

Виглядати ... вікна, шарф ... шовку, батько ... матір'ю, суп ... рисом, борщ ... цибулею, стерти ... столу, повертатися ... тренування, повернувся ... тренування, прощатися ... школою, деякі ... сполучників, проведе там дні ... два, страва ... кролика.

10. *Випишіть у колонки словосполучення, у яких нічого не треба виправляти, потім ті, у яких виправите порушення милозвучності мови.*

Лунає у вухах, став в чергу, ідуть в ногу, в усій красі, в глибині душі, один в один, зі мною, скочив у воду, раз у раз, з щирою душею, осінь з весною, повернувся із Індії.

11. *Складіть речення з наведеними фразеологізмами. Визначте відмінок іменників при прийменниках.*

Як дурень з мотовилом, гратися з вогнем; очі на мокрому місці, без жартів; всупереч здоровому глузду; геть з-перед очей; тримати при собі; жити собі на втіху; за всяку ціну; заради шматка хліба.

12. *Випишіть з художньої літератури кілька речень з прийменниками. Виконайте їх морфологічний аналіз.*

Питання для контролю

1. Які особливості службових частин мови?
2. Яку частину мови називаємо прийменником?
3. Розкажіть про поділ прийменників за походженням.
4. На які морфологічні типи поділяють прийменники?
5. Розкажіть про правопис прийменників.
6. Із якими відмінками можуть уживатися прийменники? Чи є такі, що можуть уживатися з різними відмінками?
7. Розкажіть про перехід повнозначних частин мови у прийменники. Підготуйте приклади такого переходу.

Сполучники сурядності та підрядності

Сполучником називається службова частина мови, за допомогою якої здійснюється зв'язок однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: *Темінь упала на місто раптово, **начебто** хто спустив завісу* (В. Шевчук). Тут слово *начебто* сполучає підрядне речення з головним, об'єднуючи їх в одне складнопідрядне.

На відміну від прийменників, сполучники не пов'язуються з формами повнозначних слів.

За синтаксичною функцією розрізняються сполучники сурядності і підрядності.

Сполучники *сурядності* (сурядні) поєднують синтаксично рівноправні елементи: однорідні члени речення, частини в складносурядному реченні.

Сполучники сурядності поділяються на п'ять груп: єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні.

1. Єднальні: *і(й), та* (в значенні *і*), *також, ні – ні, як – так*. Наприклад: **І** миті жодної не можна повернути, **і** заново по-іншому прожить (В. Симоненко.). **Як** без духовності не може існувати гуманістичне суспільство, наука і сім'я, **так** не може існувати без єднавчої духовності нація і держава (Р. Іванченко).

2. Протиставні: *а, але, та* (в значенні *але*), *однак, зате, проте*. Наприклад: Місяць світить, **та** не гріє (Нар. тв.).

3. Розділові: *або, то, чи, хоч, то... то, не то... не то, хоч... хоч, або... або, чи... чи*, наприклад: Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені куці верболозу, **то** кругленькі, наче м'ячики, **то** гостроверхі, наче топольки (І. Нечуй-Левицький).

4. Градаційні: *не тільки... а й; не тільки... але й; не лише... а й; не стільки... скільки; не те щоб... але; не так... як*, наприклад: Незважаючи на цю війну, хрін **не тільки** не зникає, **але й**, здається, дає ще рясніші сходи, а тому ми маємо його, синювато-міцного, сльозливого і в будні і в свято, і до м'яса й до нічого, як каже мати (Є. Гуцало).

5. Приєднувальні: *а й, та й, а ще й, та ще й, і навіть, також і, а також*, наприклад: Цього, звичайно, не розуміли, **та ще й** не могли розуміти молоді колеги (Ю. Мушкетик).

Сполучники підрядності виражають ту чи іншу залежність одного речення від іншого. За їх допомогою до головного речення приєднуються підрядні частини:

Завжди напружено, бо завжди проти течії (Є. Маланюк).

Переважна більшість сполучників підрядності є складними і складеними сполучниками, що утворилися поєднанням прислівника і займенника (*якщо, так що, тому що* та ін.) або поєднаннями займенника чи прислівника зі словами інших частин мови (*якби, щоб, неначе* тощо).

Сполучники підрядності за значенням поділяються на кілька груп:

1) причинові: *бо, тому що, тим що, у зв'язку з тим що*;

2) мети: *щоб, для того щоб, з тим щоб*;

3) часові: *тільки-но, щойно, з того часу як, після того як*;

4) порівняльні: *мов, немов, мовби, наче, як, ніби, нібито*;

5) умовні: *як, якщо, коли б, раз*;

6) допустові: *хоч, хай, незважаючи на те що, дарма що*;

7) наслідку: *так що*.

Деякі зі сполучників багатозначні (*що, коли, щоб, де*). Наприклад, сполучником *що* може приєднуватись до головного підрядне речення означальне, причини, міри і ступеня.

Серед підрядних сполучників виділяються парні, одна частина яких входить до головного речення, друга – до підрядного (*чим – тим, що – то* та ін.): **Чим** більше ми розмовляли, **тим** краще я його розуміла.

За морфологічним складом сполучники поділяються на непохідні (прості) і похідні (складні і складені).

Непохідні – це сполучники, які морфологічно не розкладаються на частини: *а, і, та, бо, чи*. Ця група кількісно обмежена. Наприклад: *Сотні сюжетів і лиць маряться знову і знову* (І. Римарук).

Похідні – складні і складені – це сполучники, що утворилися від слів інших частин мови.

Складні сполучники утворилися внаслідок злиття в одне слово двох слів, найчастіше займенників, прислівників з частками і прийменниками, наприклад: *якщо* (*як + що*), *щоб* (*що + б*), *ніби* (*ні + би*), *якби* (*як + би*), *або* (*а + бо*).

Складені сполучники – це сполучення слів, що утворилися поєднанням відмінкових форм займенника *той* чи якогось іншого повнозначного слова з сполучниками *що, щоб* або з прислівником, наприклад: *тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, у міру того як, подібно до того як* та ін. Так, складений сполучник *тому що* утворився з повнозначних слів – прислівника *тому* і відносного займенника *що*, проте обидва складові елементи втратили своє лексичне значення, і сполучник *тому що* виступає як синонім до сполучника *бо*. Наприклад: *Видимо, обстановка на фронті була складною, **тому що** ні старих, ні молодих у військкоматі не затримували ані на зайву хвилину* (Г. Тютюнник). Порівняймо: *Видимо, обстановка на фронті була складною, **бо** ні старих, ні молодих у військкоматі не затримували ані на зайву хвилину*

За вживанням сполучники поділяються на **одиничні** (*і, а, але*), **повторювані** (*і – і, ні – ні, або – або, чи – чи*) і **парні** (*як – так, хоч – але, якщо – то та ін.*).

Правопис сполучників

Складні сполучники, утворені з кількох слів, завжди пишуться разом: *щоб, таж, немов, ніж, якби, якщо, адже, отже, тож, також, аніж, мовби, мовбито, немовби, немовбито, наче, неначе, начебто, буцімто, тобто, цебто*.

Сполучники *зате, проте* пишуться як одне слово. Від однозвучного займенника *те* з прийменниками *за і про* вони відрізняються тим, що сполучники можна замінити іншими, синонімічними – *а, але, однак*, тоді як однозвучні з ними слова не можна замінити жодним з них. Наприклад: *Яблука були зеленкуваті, **проте** солодкі. Вони розповіли **про те**, що сталося.*

Сполучники з підсилювальними частками пишуться через дефіс: *тому-то, тож-то, отож-бо*.

Деякі сполучники з частками *б, би, ж, же* пишуться тільки окремо: *або ж, адже ж, але ж, коли б, хоч би, хоча б*.

У складених сполучниках кожна частина пишеться окремо: *дарма що, тому що, так що, для того щоб, через те що, в міру того як, незважаючи на те що та ін.*

Особливості вживання деяких сполучників

Сполучник *і* може чергуватися з *й*, який повноцінно його замінює, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови.

I вживається у таких випадках:

– після приголосного або паузи, яка на письмі позначається комою або іншим розділовим знаком перед словами з початковим приголосним звуком: *робиш і виходить; Випав сніг – і все побіліло; Я все люблю: і річку, і комиші, і дерева;*

– на початку речення: *І, мабуть, щонайважче – у ньому залишатися собою* (Г. Чубай).

Сполучник *й* уживається для уникнення збігу приголосних в таких випадках:

– між голосними: *Олена й Ірина; вони й Оксана;*

– після голосного перед приголосним: *варення й чай, батько й мати.*

Чергування *і/й* не відбувається в таких випадках:

– при зіставленні понять: *добрий і злий; війна і мир;*

– перед словом, що починається на *й, є, ї, ю, я*: *Гонконг і Ямайка; Молитвослов і Євангеліє; вивірка і їжак.*

Перехід повнозначних слів у сполучники

Поряд із сполучниками для зв'язку частин складнопідрядного речення використовуються і деякі повнозначні слова – **сполучні слова**. У ролі сполучних слів найчастіше використовуються прислівники *де, чому, звідки, як, куди, коли* та відносні займенники *хто, що, котрий, чий, який, скільки*.

Сполучні слова відрізняються від сполучників тим, що крім службової функції вони виступають членами підрядного речення. Наприклад: *Безсмертний, безсмертний лиш той на землі, хто любить свою Батьківщину* (В. Сосюра). Тут займенник *хто* сполучає

підрядне речення з головним і виступає підметом підрядного речення.

Сполучники *щоб, якби, якщо* слід відрізнити від однозвучних з ними займенників чи прислівників, при яких наявні частки *б, би, ж, же*: *Їсти, щоб жити – що б не сталося. Прийдемо, якщо запросите – цікавитися як що робити.*

Схема морфологічного аналізу сполучника

1. Записати слово. Частина мови.
2. Непохідний чи похідний. Для похідних: складний чи складений.
3. Сурядності (назвати групу), підрядності (назвати групу).
4. Тип сполучника за вживанням.

Вправи та завдання

1. Позначте сполучники однією лінією, визначте їх розряд. З'ясуйте, які з них з'єднують частини складного речення, а які – однорідні члени речення.

1. З роками все стає значливим, і ти розумієш, що світ створений для подивування (П. Сорока). 2. Кохай мене звичайно й просто, так, як кохають всі дівчата (Б.-І. Антонич). 3. Осінь для того, щоб людина гостріше й повніше відчула красу проминального життя (П. Сорока). 4. Оце село у вільхах і ліщині, де на дахах червона черепиця, загорнеш, наче в плахту, в небо синє та молодість загорнеш в таємницю (Б.-І. Антонич). 5. Жінки дивились на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: «Ой не буде добра з цих дітей...» О. Довженко. 6. Проголо прокляте лихо та й заснуло (Т. Шевченко). 7. Не стільки тих проблем, скільки розмов про них.

2. *Запишіть, знімаючи ризик. Визначте морфологічні типи сполучників.*

1. Є почуття такі прозорі, що коли/б з них відлити зорі, вони б світилися, як небесні (П. Воронько). 2. Як/би ви вчилися так, як треба, то/й мудрість би була своя (Т. Шевченко). 3. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, не/зважаючи/на/те/що другого дня треба було рано встати (І. Нечуй-Левицький). 4. Глянь, моя сестронько, та/ж я щаслива (Леся Українка). 5. Добре, дуже добре було, якби/то воно так сталося, як гадається (Т. Шевченко). 6. Тільки/но став він їсти, чує, що хтось гукає. 7. Незабаром ватага, проминувши перші мовчазні, не/мов/би зачаровані будиночки, посунула вузькою кривою вулицею (М. Стельмах).

3. *Складіть речення зі сполучниками.*

Таж, начебто, якби, тим-то, отожд-бо, дарма що, незважаючи на те що, тому що, тож, в міру того як, для того щоб.

4. *Складіть по три речення з одиничними, повторюваними та парними сполучниками.*

5. *Спишіть, вставляючи потрібні за змістом сполучники.*

1. Добриня зіщулився, ... від удару. 2. Та хіба не ясно, ... там вирішується доля. 3. Бачман зі спільних запасів коша виділив їм ... одягу, ... кошми, ... килимів, ... посуду, ... пару коней, ... корову, ... кілька овець, ... зброю – шаблю, боздугана, лука зі стрілами ... бойову сокиру. 4. Здавалося, Ітиль, ця могутня ріка, ... не було рівних, була переповнена рибою, ... небо зірками. 5. Перебудете в нас до весни, ... тоді в путь. 6. Надвечір того ж погожого дня тумани Батія почали затоплювати Поросся: мов сльота-сквира, нахлинули вони на обидва береги прадавньої слов'янської ріки, ... довгі століття

була південним рубежем Київської землі, ... заповнили її селища, ... високі городища обступили ... взяли у важкі обійми.

(За В. Маликом).

6. *З'ясуйте, які з виділених слів є сполучниками, а які – сполучними словами. Як від того залежить написання?*

1. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй (Л. Костенко). 2. Як це робити – він не знав. 3. Не роби *того* іншому, *чого* не хочеш, *щоб* зробили тобі (н. тв.). 4. *Щоб* прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М. Коцюбинський). 5. *Що б* ти не робив, роби тільки найкраще (І. Кульська). 6. Та *то ж* було давно. 7. Усе було на столі, *тож* чекали лише на Яну. 8. *Що* глухо, тяжко снилось – тобою прояснилось (В. Коломієць). 9. Я відчуваю, *що* мені не вистачає повітря. 10. Якби ти знав, як багато важить слово (І. Франко). 11. Як добрі щепи садівник плакає? *Так, що* всі зайві парости втинає, *щоб* добрі соки йшли все вгору, вгору (І. Франко).

7. *Запишіть речення, підкреслюючи сполучники. Зробіть їх морфологічний аналіз.*

1. Долини, як сліди шляхетних сфінксів, самодостатні, не прагнуть висоти, бо мають достатню глибину (І. Павлюк). 2. Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський). 3. Якщо можу любити, то почуваюся щасливим (П. Сорока).

8. *Випишіть з художньої літератури кілька речень: 4 зі сполучниками різних видів, 3 зі сполучними словами. Зробіть морфологічний аналіз сполучників.*

Питання для контролю

1. Яка частина мови називається сполучником?
2. На які групи поділяються сполучники за синтаксичною функцією?
3. На які групи поділяються сурядні сполучники?
4. На які групи поділяються підрядні сполучники?
5. На які групи поділяються сполучники за морфологічним складом?
6. На які групи поділяються сполучники за вживанням?
7. Розкажіть основні правила правопису сполучників.
8. Розкажіть правила милозвучності, що стосуються вживання сполучників. Самостійно доберіть приклади.
9. Чим відрізняються сполучники від сполучних слів?
10. Які повнозначні частини мови можуть переходити у сполучники? Наведіть приклади.

Частки, їх функції, групи за значенням

Часткою називається службова частина мови, що надає окремим словам, словосполученням, реченням додаткових смислових та емоційних відтінків. Наприклад: *Нехай Дніпра уроча течія бодай у сні у маячні струмує, і я гукну* (В. Стут). Частка *нехай* служить для утворення наказового способу дієслова, а *бодай* – підсилює емоційне забарвлення слова *струмує*.

Одні частки (*давай, хай, ну, не, ні, що за*) можуть стояти перед словами, яких стосуються, наприклад: *Що за день! Ні, не піду нікуди*. Інші (*ж, но, бо*) – після таких слів: *Іди ж, учи-бо*; деякі частки (*хіба, тільки, ось, уже, лише, ще, б, би*) можуть переміщуватись у реченні: *А ти лиш тінь*. Порівняйте: *А ти тінь лише*.

За походженням одні частки є первісними, інші утворилися від слів різних частин мови: від дієслів (*давай, би; було, хоч*), від прислівників (*просто, вже, ще, лише, там*), від займенників (*то, собі, воно, все*), від сполучників (*а, та, чи, і*). Окремі частки складаються з двох слів: *що за, що то, та й, ну й, куди там, де там*.

За своїм **значенням і функціями** частки поділяються на такі групи:

1. Частки, що виражають різні смислові відтінки слів, словосполучень, речень. До них належать:

а) вказівні: *ось, он, от, то, це, оце, воно* та ін.: *Та воно-то так*;

б) означальні: *майже, мало, ледве, якраз, саме, просто, власне*: *Ми зустрілися якраз на свято*;

в) обмежувально-видільні: *тільки, лише, лиш, хоч, хоча, хоч би, виключно, все*: *Треба тільки уміти слухати* (Коцюб.);

г) підсилювально-видільні: *і, й, та, таки, аж, навіть, ж, же, бо*. Наприклад: *А вода аж синя*.

2. Модальні частки, що виступають у мові як засіб вираження ставлення мовця до висловленої думки.

а) модально-вольові: *хай, нехай, би, б, ну, годі, бодай*: *Зловіснице, бодай ти заніміла!* (Леся Українка).

б) стверджувальні: *еге, атож, так, гаразд*. Наприклад: *– Ви прийдете ввечері? – запитала вона. – Авжеж...;*

в) заперечні: *не, ні, ані*. Наприклад: *Не поет, хто забуває про тяжкі народні рани*. (П. Грабовський);

г) питальні: *чи, хіба, невже, що за*. Наприклад: *Невже ти народився, чоловіче, щоб зазирати в келію мою?* (В. Стус);

д) порівняльні: *мов, немов, наче, начебто*. Наприклад: *Се одинокє світло серед сонного села було немов*

останнім «прощавай» рідного закутка...
(М. Коцюбинський).

3. Емоційно-експресивні частки: *куди там, що, ну й, адже, де там, куди, все*. Вони служать для вираження емоцій, для увиразнення мовлення. Наприклад: *Куди там нашому теляті вовка з'їсти!* (н. тв.).

4. Словотворчі й формотворчі частки:

До словотворчих належать:

а) *аби-*, *будь-* (*-будь*), *-небудь*, *казна-*, *хтозна-*, *-завгодно*, які служать для утворення займенників і прислівників (*абищо, будь-який, як-небудь, казна-хто, коли-завгодно*);

б) *би(б)*, *же(ж)*, за допомогою яких утворюються сполучники (*якби, щоб, аякже, ніж, ніби, атож*);

в) частки *не, ні*, за участю яких утворюються слова різних частин мови (*ненависть, неабиякий, недобачати; ніхто, нізвідки, нівроку*).

До формотворчих часток належать:

а) *би(б)*, якими утворюються форми умовного способу (*читав би, ходила б*);

б) *хай, нехай*, що входять до складу описової форми наказового способу: *Хай сходить співом горло солов'я в гаю нічному* (В. Стус);

в) *-ся(-сь)*, що ними, як суфіксами, утворюються зворотні дієслова (*навчаюся, сміюсь*).

Правопис заперечних часток

До заперечних відносять частки *ні* й *не*. Розглянемо основні правила їх правопису.

Частка *ні*

1. У складі слів *ні* є префіксом і пишеться *разом*:

а) з іменниками, прикметниками та прислівниками, які без *ні* не вживаються: *нікчема, нісенітниця, нічийний, нікогісінко*;

б) із займенниками, якщо *ні* не відділяється прийменником: *ніщо, але: ні з чим*;

в) із прислівниками: *ніяк, нізвідки, ніколи*.

Ні в ролі сполучника пишеться **окремо**: *І не було ні радості, ні чуда* (Л.Костенко).

Частка **не**

1. У складі слів *не* є префіксом і пишеться **разом**:

а) з будь-якими словами, якщо вони не вживаються без *не*: *ненавидіти, нехтуючи, неслух, нецтво, невдовзі, непереливки*;

б) з іменниками, прикметниками та прислівниками, якщо з *не* утворюються нові поняття із протилежним значенням і їх можна замінити словами, близькими за змістом: *неквапливо (повільно), неприязнь (відраза), недруг (ворог), непізно (рано)*;

в) у складі префікса *недо-*, який означає неповноту ознаки чи дії: *недовиконання, недобачаючи*;

г) з дієприкметниками, які виконують функцію означення і не мають пояснювальних слів: *Він хизувався незаплямованою репутацією*.

2. Заперечна частка **не** пишеться **окремо**:

а) з усіма частинами мови при протиставленні: *не мій, а твій, не спати, а працювати; не до речі, не можна, не сьогодні*;

б) з прикметниками, якщо вони мають пояснювальні слова з *ні* або *далеко*, *аж ніяк*, *зовсім*: *нікому не потрібний, ні в чому не винний, зовсім не наш*;

в) з дієприкметниками, якщо вони мають будь-які пояснювальні слова або виконують функцію присудка: *не скошена влітку трава, досі не пофарбована підлога*;

г) зі словами, що пишуться через дефіс: *не по-українському, не по-товариському, не по-хазяйськи.*

3. Через дефіс пишеться частка не, вживана як префікс в іменниках – власних назвах: *не-Європа*, але: *нестандарт, нефахівець.*

Схема морфологічного аналізу частки

1. Частка.
2. Первинна чи вторинна. Для вторинних: від якої частини мови утворена, назвати слово.
3. Розряд. Якщо виражає смислові відтінки, вказати які саме; якщо модальні, вказати вид; якщо словотворча чи формотворча, вказати, для утворення чого вжита.

Вправи та завдання

1. *Прочитайте речення, знайдіть частки і поясніть їх значення. Назвіть частки, що походять від слів інших частин мови.*

І. Оксен сидів поряд із Гичкою.

– Ну як? – запитав він, кивнувши на лісовиків.

– Кумедія. Геть чиста кумедія, – зашепотів Панас.

– Слухай, а може, і ти б лишився у наших краях?

Робота тут знайдеться.

– А з тим, з капітаном як? Він же не відпустить? А інші що подумують. Утік, скажуть, заховався. Ні, піду я далі. За армією піду. Там наші бійці, наші люди. А про рідний край ти мені не нагадуй. Мимо дому проходив – ноги до землі прикипали, трохи було на Троянівку не завернув. А потім думаю – обійду десятою дорогою, подалі від лиха...

– А може б, ти подумав? У партизанах залишився. Тільки, звичайно, не з такими, як оце...

– Е, ні. Раз я вже вирішив, то хай так і буде. Після невеликої гостини вершники знову зібралися в дорогу.

(Г. Тютюнник)

П. 1. А ти що робиш ото на хаті? – гукнув голова на Лавріна. Зараз мені злазь та давай одвіт перед нами (І. Нечуй-Левицький). 2. Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, та, казали, либонь, умерла. А що там? – Та я так питаю... нічого (Панас Мирний). 3. Суддя сказав, що випадки були. Комусь колись чогось там підлили (Л. Костенко). 4. Так, хтось бачив після перших півнів зникому, летючу світлість на небі в тій стороні, де лежить Київ, а ще були такі, хто спостерігав на небі три сонця, три місяці, також зорі, що взаємно знищувалися (П. Загребельний). 5. І ось перед нами маленька хата, а в хаті тій, зігнувшись над столом, худий, блідий, змарнілий, працює український письменник, і лиш велика душа дивиться з його великих очей (М. Коцюбинський).

2. Складіть по два речення із словами давай, було, бувало, так, як, може, точно, просто, саме, рівно, все так, щоб в одному з речень кожне з цих слів виступало повнозначним словом, а в другому – часткою.

3. Складіть і запишіть речення з частками тільки, не тільки, ось, ось і, невже, хіба, еге, ледве, наврод, же, от, точно, давайте. Визначте, до яких розрядів належать ці частки і яку функцію виконують.

4. Випишіть з художніх творів по два речення до кожного розряду часток.

5. Перекладіть подані нижче частки українською мовою і складіть з ними речення. Порівняйте правопис часток в обох мовах.

Только, вовсе не, ведь, даже, ли, -либо, -ка, разве, неужели.

6. *Запишіть, знімаючи ризку. Поясніть правопис часток.*

1. Почекай/но, дівчино, ще й для тебе троянди весни розцвітуть (В. Сосюра). 2. А він мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть/то розіспався (Панас Мирний). 3. «От якби/то так сталося!» – запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу (Панас Мирний). 4. Я-тільки /що, друже, була на Дніпрі,– твоя Україна квітує (М. Нагнибіда). 5. Я хотіла/б людям для підмоги у кожну мить подати голос свій (В. Ткаченко). 6. Полий цю яблуню – ад/же вона із яблучками. Не/хай/же сад всевітній устає там, де ридала мати на руїні (М. Рильський). 7. Важко їде переповнений віз, от/от перекинеться.

7. *Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть частки, сформулюйте правила вживання часток не, ні.*

1. Був білий світ н.. білий вже, а чорний (Л. Костенко). 2. Н.., той крик був н.. гусячий, а людський (М. Вінграновський). 3. Я була малою горда, – щоб н.. плакати, я сміялась (Леся Українка). 4. Своя сім'я н.. важка (н. тв.). 5. Н.., я чую наше гасло! Ось воно все голосніше (Леся Українка). 6. Чоло н.. вінчали лавровії віти, тернів н.. скрашали н.. золото, н.. квіти (Леся Українка). 7. Тиміш дивиться, і так йому чогось мила ся щибетушечка, що очей з неї н.. звів би. Слухав би н.. наслухався її тихого та любого щибетання! (Марко Вовчок).

8. *Спишіть знімаючи ризку. Поясніть правопис.*

1. Я погано бачу – не/добачаю. 2. Вона не/добачила двох зернят і витрусила їх з половою. 3. У війну люди не/доїдали. 4. Він не/доїв другої страви. 5. Вона їх не/славила по всьому селу. 6. Він не/став їх славити, промовчав. 7. Плаче жінка з діточками в не/топленій хаті (Т. Шевченко). 8. І сміх одразу ж завмирає на ще не/стулених устах Зимородка (М.Стельмах). 9. Поезія – це завжди не/повторність, якийсь безсмертний дотик до душі (Л. Костенко). 10. Не/продавай вовка, поки не/вбив (н. тв.). 11. Не/думавши, кілочка не/затешеш (н. тв.).

9. *Доповніть подані речення частками, які належать до різних груп. З'ясуйте, як змінюється значення речення від тієї чи іншої частки. Зробіть морфологічний аналіз часток.*

З р а з о к: Учитель задав велике домашнє завдання. – *Авжеж*, учитель задав велике домашнє завдання (стверджувальна частка підтверджує зміст висловлювання); *Лише* учитель задав велике домашнє завдання (видільна частка актуалізує слово «учитель»); Учитель *таки* задав велике домашнє завдання (підсилювальна частка, виділяє слово «задав») і т. д.

1. Цього року я їздила до Криму. 2. Ми з подругою дивилися гарний фільм. 3. Ми можемо пишатися нашою спортивною командою. 4. Мій брат допоміг мені у скрутній ситуації.

Питання для контролю

1. Яку частину мови називають часткою?
2. Яку позицію в реченні можуть займати частки?
3. На які групи поділяють частки за походженням?
4. Які частини мови частіше переходять у частки?

5. На які групи поділяють частки за значенням і функціями?
6. Пригадайте, які відтінки значень вносять у речення частки *не* і *ні*?
7. Розкажіть правила правопису часток *не* і *ні*.
8. Пригадайте правила правопису часток з різними частинами мови.

Зв'язка

Слово *бути* може вживатися самотійно у значенні «існувати», «знаходитися», «перебувати»: *За пагорбом було село* (тобто знаходилося); *Усі були на стадіоні* (тобто перебували). А може виконувати роль частини складеного присудка: *Яма була викопана*. Тут слово *була* виконує службову функцію, тобто роль зв'язки.

Ця зв'язка виконує суто граматичну функцію: не маючи самотійного лексичного значення, вона виражає тільки граматичні значення, вказуючи на спосіб (дійсний), час (минулий), число (однину) і рід (жіночий), тобто зв'язка *була* виконує роль звичайних закінчень дієслова. Порівняймо: *Яму швидко викопали* – закінчення *-и* вказує на спосіб (дійсний), час (минулий) і число (множину).

Отже, в реченні *Яма була викопана* слово *була* не власне дієслово, а тільки омонім до нього: службове дієслово-зв'язка в іменному складеному присудку (*була викопана*).

Вигуки, їх ознаки та розряди

Вигуком називається особлива частина мови, до складу якої входять незмінні слова, що безпосередньо виражають наші почуття, емоції і волевиявлення, але не називають їх. Наприклад: *Дівчину вродливу юнак покохав, дорожче від неї у світі не мав. Ой леле!* – у світі не мав (М. Вороний). Слова *ой леле* не мають лексичного і граматичного значення (роду, числа тощо): вигук о виражає сум і задуму.

Вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови. Від повнозначних частин мови вигуки відрізняються тим, що їм не властива номінативна функція (вони нічого не називають), морфологічно вигуки нерозкладні, не членуються на морфеми, вони незмінні, в своїй основній функції не виступають членами речення. На відміну від службових слів, вигуки не є засобом граматичного зв'язку між словами, не пов'язуються граматично зі словами в реченні.

Іноді вигуки можуть замінювати цілі речення, надаючи висловленню емоційного забарвлення. Наприклад: 1. *Спасибі!* – гукають діти. Вигук *спасибі* виражає вдячність, виступає еквівалентом речення. Часто одні й ті самі вигуки, залежно від інтонації, можуть виражати різні емоції.

Вигуки вживаються в живій розмовній мові, поезії, в прозі. Значення їх часто залежить від інтонації; у багатьох випадках вигуки увиразнюються жестами та мімікою.

Вигуки слід відмежовувати від омонімічних часток *о, ой, ех, ну* та ін. Різниця між ними полягає в тому, що

вигуки виражають різні почуття, емоції, а частки надають лише певного емоційного відтінку словам або реченню. Наприклад: 1. *О, що за туга розум мій опала!* (М. Зеров). 2. *О земле, велетнів роди* (П. Тичина). У першому реченні вигук *о* виражає тривогу, тобто емоційний стан. У другому частка *о* надає словам автора відтінку урочистості.

За походженням і способом творення вигуки поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні).

Первинні вигуки складаються з одного голосного звука або з кількох голосних і приголосних, що вимовляються з різним ступенем протяжності: *а, о, ай, ух, ага, еге, гей, гоп, агусь, гм, бр-р, а-а-а, ну-ну, р-р-раз.*

Похідні вигуки утворились від слів інших частин мови. Це застигли форми іменників, дієслів, прислівників, що втратили лексичні й граматичні властивості повнозначних частин мови і перейшли у вигуки: *матінко! господи! жах! стоп! браво! отаке! годі!* тощо. До цієї групи вигуків належать і словосполучення, які в реченні часто виступають як фразеологізми: *ти бач! оце так! цур йому! на добраніч! та ну! ой лишенько! хай йому грець!*

За значенням вигуки поділяються на дві групи: а) вигуки для вираження емоцій, почуттів і б) вигуки волевиявлення.

Вигуки першої групи можуть виражати приємні (захоплення, задоволення, радість) або неприємні (сум, горе, страх, обурення, недовір'я, сумнів, зневагу тощо) почуття. Наприклад: 1. *Ага, то ти?* 2. *Господи! Як же сумно й сумно жилося!*

До другої групи належать вигуки, що виражають наказ, спонукання, заклик до дії, оклик, звертання, бажання привернути чиюсь увагу: *тпру! вйо! цитьте!*

марш! ануте! геть! годі! алло! гей! гов! но! тсс! – Увага! Увага! Увага! Розпочинаємо наш літній веселий ... кар-р-навал!!! (Л. Письменна).

Деякі мовознавці виділяють третю групу вигуків – вигуки етикету: *до побачення, помагайбі, прошу, на добраніч*. Інші відносять подібні вигуки до першої групи.

Від вигуків можуть утворюватися повнозначні слова, найчастіше дієслова й іменники: *аллокати, аллокання, акати, акання, тюкати, тюкання гакати, гакання* тощо.

Правопис вигуків.

Розділові знаки у реченнях з вигуками

Вигуки, що повторюються або вимовляються протяжно, пишуться через дефіс. Наприклад: 1. *А-а-а. Тепер зрозуміло*. 2. *Від Михасевого жарту хлопці та дівчата вибухнули розкотисто: «Ха-ха-ха...»* (С. Чорнобривець).

Після вигуку ставиться кома або знак оклику. Наприклад: 1. *Ануте ж, будемо хвалиться, хто розгадав – чи ви, чи я* (Л. Глібов). 2. *Горе! Горе! Дрібніють люде на землі, ростуть і висяться царі* (Т. Шевченко).

Вигук *ой* може не виділятися комою в реченнях, що мають пісенний характер. Наприклад: *Ой на горі два дубки* (н. тв.).

Не виділяються розділовими знаками вигуки на початку речення, якщо стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання. Наприклад: *Гей ти, поле колоскове, молодість моя* (В. Сосюра).

О, ой, що стоять перед звертанням і тісно з ним пов'язані інтонаційно, виступають у ролі часток і комою

не виділяються: 1. *Ой Господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та одіхнув її* (І. Нечуй-Левицький). 2. *Ой Музо! Ся пісня двусічна, мов зброя, і будить одвагу, й жалю завдає* (Леся Українка).

Якщо вигук, який стоїть усередині речення, вимовляється з підсиленням, після нього ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з малої букви: *А ми! хе! хе! а ми жонаті* (Т. Шевченко).

Звуконаслідувальні слова

Слова, що відтворюють крики тварин, птахів, звуки і шуми природи, називають звуконаслідувальними: *скрип! ку-ку! гав! гуп-гуп! брязь! дзень!* Ці слова умовно наближено передають різні звуки і шуми: *І що кигиче в мертвій цій пустелі? «Киги-киги» – мов чайка з-за Дніпра* (В. Стус).

Звуконаслідувальні слова близькі до вигуків, бо вони теж не мають номінативної функції (нікого й нічого не називають) і морфологічної будови. З вигуками їх зближає також характер звукового оформлення. Однак звуконаслідувальні слова, на відміну від вигуків, не виражають ні емоцій, ні волевиявлень. Вони майже не залежать від інтонації і зовсім не пов'язані з мімікою та жестами.

Звуконаслідувальні слова, як і вигуки, служать для творення іменників і дієслів: *нявчання, нявкати; квакання, квакати; тупання, тупати* тощо.

Вправи та завдання

1. З'ясуйте, де форми дієслова «бути» вжито як прості дієслівні присудки, а де – як дієслівну зв'язку. У

першому реченні поясніть постановку всіх розділових знаків.

1. Десь, колись, в якійсь країні, де захочете, там буде, бо у казці, та ще в віршах, все можливо, добрі люде. (Леся Українка). 2. Буду знати, на що я іду (Леся Українка). 3. Та була у нього пісня і дзвінкою, і гучною. (Леся Українка). 4. Був собі колись якийсь-то маляр (Г. Квітка-Основ'яненко). 5. У Франка є прекрасна річ – лірична драма «Зів'яле листя» (М. Коцюбинський). 6. Десантні групи вже були тут, неподалік (О. Гончар). 7. Не на тебе ждять я буду (Леся Українка).

2. Виразно прочитайте речення. Знайдіть вигуки й однозвучні з ними частки, поясніть їх значення.

1. Ач, утекла!.. – мовить він голосно. – Ген-ген уже... за горою... Ну, та й дівчина ж! (Панас Мирний). 2. Прости, Руфіне, маю щось питати. [Руфін:] Ну що там? (Леся Українка). 3. Ну, пам'ятай,.. до тебе ймення зрадниці пристане від нині і до віку (Леся Українка). 4. О, якби-то я міг повернути неповторную юність мою (В. Сосюра). 5. Ой діброво – темний гаю! Тебе одягає тричі на рік (Т. Шевченко). 7. Гей ти, доле моя, хоч тепер обізвись! (В. Сосюра).

3. Випишіть з поезії Лесі Українки, Б.-І. Антонича, М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри п'ятнадцять речень з вигуками.

4. Перепишіть речення, вставляючи потрібний вигук. Поясніть їх значення. Визначте, до якої групи за походженням і за значенням вони належать.

1. ..., багато казати, та мало слухати, – хмурніють очі майстра. 2. ..., Вигадки! Я не вірю! 3. ...! – важко зітхнув він. 4. ..., давайте працювати. 5. ..., шановний, схаменіться!. 6. ...! Так от як ти до іспитів готуєшся!

7. ..., якби та знала, через що так сталося, ти б не лаялася.

5. *Перепишіть речення, вставляючи розділові знаки. Поясніть значення вигуків о, ой.*

1. О як то тяжко тим шляхом ходити. 2. Ач яку новину сказав! (Ю. Яновський). 3. О мій день золоторунний! Місто це а чи село? (В. Сосюра). 4. Ой глядіть знову іскорка блисне ти занадто палка моя пісне (Леся Українка). 5. О золота сердець розмова навіки в пісні ти моїй (В. Сосюра). 6. О скільки буде вас без краю та без ліку таких хороших днів, як то було колись... (В. Сосюра). 7. А гляньте який хороший песик! На цюцю на 8. Та ну його цей обід (О. Довженко). 8. Ой пташечко голубонько Соломія сплескує руками Нема в тебе кубелечка Ніде тобі сістоньки (О. Довженко).

6. *Складіть речення з вигуками ой, о, ох, ах, щоб вони виражали радість, захоплення, здивування, жаль, біль, страх. Прочитайте складені речення з відповідною інтонацією.*

7. *Складіть речення з поданими вигуковими фразеологізмами.*

Хай Бог милує, ось воно що, от тобі й маєш, ось тобі й на, хай йому цур, була не була.

8. *Випишіть іменники й дієслова, які утворилися від звуконаслідувальних слів. З п'ятьма з цих звуконаслідувальних слів складіть власні речення.*

1. Вона з охами та ахами заходила в море по шию (М. Трублаїні). 2. Курличуть в небі журавлі. 3. Сумовито кукукає зозуля. 4. Скриплять вози, мичать воли. 5. В осінньому лісі чути шурхіт.

9. *Уведіть подані звуконаслідувальні слова в речення, щоб вони виконували функції підмета, присудка чи додатка.*

Бух, хлоп, хлюп, няв, кап-кап, ха-ха-ха,
дзелень, га-га-га!

10. *На основі власних спостережень складіть розповідь про життя лісу, парку чи поля навесні або влітку, вживаючи звуконаслідувальні слова й вигуки.*

Питання для контролю

1. Яку функцію в мові виконує дієслово бути?
2. Випишіть з літератури приклади зв'язки.
3. Яку частину мови називають вигуком?
4. Чим відрізняються вигуки від повнозначних і службових слів?
5. Яку роль вигуки виконують у мові?
6. Наведіть приклади, коли вигуки можуть замінювати цілі речення.
7. Чим відрізняються вигуки від омонімічних часток?
8. На які групи поділяють вигуки за походженням і способом творення?
9. На які групи поділяють вигуки за значенням?
10. Наведіть власні приклади утворення повнозначних слів від вигуків.
11. Розкажіть правила правопису вигуків.
12. Розкажіть про розділові знаки у реченнях з вигуками.
13. Які слова називають звуконаслідувальними?
14. Наведіть приклади утворення повнозначних частин мови від звуконаслідувальних слів.

Післямова

Навчально-методичний посібник зорієнтовано на досконале оволодіння морфологічними нормами української літературної мови та дотримання вимог усного й писемного мовлення, а також набуття навичок комунікативно виправданого використання засобів мови. Система подання лекційного матеріалу та практичного ґрунтується на принципі розгляду мови як цілісної структури, усі одиниці якої перебувають у складних системних зв'язках і відношеннях.

Список рекомендованої літератури

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993.
2. Волох О.Т. Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – К.: Вища шк. Головне вид-во, 1989.
3. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ «Академія», 2004.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972.
5. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови. – К.: НМК, 1991.
6. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Вища шк., 1983. – С. 246 – 261.
7. Плющ М.Я. Граматика української мови: у 2 ч. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. – К.: Вища шк., 2005.
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг.ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969.
9. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997.
10. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997.
11. Український правопис. – К.: Наук. думка, 1993.
12. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник. – К.: Літера, 2000.